

ממדי הירידה מן הארץ בתקופת העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914)

יהושע קניאל

היישוב היהודי בארץ-ישראל כדורות האחרונים הוא רובו ככולו חברת מהגרים, וגידולו וחיזוקו הותנו בהגירה מתמדת. לבד משיכבת מתיישבים ממשפחות ותיקות המושרשות בארץ דורות רבים, הורכב רובו של היישוב מרבדים של אוכלוסייה שהיא דור שני או שלישי להגירה. בארצות הגירה מקובלת התופעה שלא כל המהגרים יכולים להיקלט בארץ היעד ועל כן רבים עוזבים וחוזרים לארצות מוצאם. הגורמים לעזיבה תלויים במשתנים רבים והם משפיעים גם על היקפה.¹ מספר העוזבים משמש לנו לעתים אמת מידה להערכת ממדי המשיכה של ארץ ההגירה ואפשרויות הקליטה בה. גם העלייה לארץ-ישראל לוותה במקביל בתופעת ירידה. מה היו ממדי הירידה מן הארץ? קשה לתת על כך תשובה מדויקת ומוסמכת. גם בעידן המודרני של מחשבים ואוטומציה יש חילוקי דעות לגבי מספר היורדים ממדינת ישראל מאז הקמתה. לא כל שכן כך הם הדברים לגבי התקופה שאנו מבקשים לדון בה, תקופת שלהי השלטון העות'מאני וראשית היישוב החדש (1882-1914). המידע על תנועת האוכלוסייה לא היה מלא ומדויק והנתונים מבוססים אפוא פעמים רבות על השערות ואומדנות. במחקרים על תולדות היישוב בתקופה זו מובאות הערכות המצביעות על ירידה בשיעור של חמישים, שבעים או תשעים אחוזים במקרים מסוימים,² אולם עיון מעמיק יותר בנושא לא מצאנו. בדברים שלהלן נבקש להתבסס אך ורק על מקורות בני הזמן המוסרים מידע

* תודתי נתונה לרשות המחקר של אוניברסיטת בר-אילן ול'ביית ועד לחכמים', מייסודם של פרופ' משה ולוטי דייויס בניר גלים. בסיועם התאפשר ביצועו וסיומו של מחקר זה.

1 במאמר זה לא אתעכב על ההיבטים הרחבים יותר של נושא הירידה בתקופה זו, כגון רקע וגורמים, השפעות ותוצאות וכי'. אלה יידונו במקום אחר.

2 הערכות שונות מצויות במחקר לגבי מספר העולים בתקופה זו. אשר לעלייה הראשונה ההערכות המינימליות עומדות על עשרים וחמישה אלף עולים, והמקסימליות מציגות את הנתון של שישים אלף עולים. מספר העולים בעלייה השנייה מוערך בין שלושים וחמישה לארבעים אלף. מספר העולים מצעירי העלייה השנייה מוערך ב-6,000. ההערכות לגבי מספר היורדים הן קוטביות. בעלייה הראשונה הן נעות בין חמישים לשבעים אחוזים. בעלייה השנייה יש המעריכים כי היורדים היו רבע או שלישי מכלל העולים וכתשעים אחוזים מקרב הצעירים. ראה: ד' גורביץ וא' גרץ, העלייה היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ-ישראל, ירושלים תש"ה, עמ' 19-20; י' סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 124, 146; מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה ה'ט"ז, 1917-1977, ירושלים, 1978, עמ' 282, 335; י' בן-אריה וי' ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1917-1979) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ח), ירושלים, 1983, עמ' 258; י' גורני, 'השינויים במבנה החברתי והפוליטי של "העלייה השנייה" בשנים 1904-1940, הציונות, א (תש"ל), עמ' 205, 207; ד' בן-גוריון, 'בחג חצי היובל', ב' חבס (עורכת), ספר העלייה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 17-18.

על מספר היורדים ועל היקף התופעה ולא על מקורות מאוחרים יותר, המתבססים על הערכות והשערות.³ מתוך העיון במקורות עולות בעיות מתודיות ככרות משקל ולפיכך יש להתייחס בזהירות רבה לנתונים כמותיים המופיעים בהם ואין לקבלם תמיד כמספרים מוחלטים שעליהם נוכל לבסס את מסקנותינו.

לאורך כל התקופה ישנן ידיעות על מספרי יורדים אולם בדרך כלל אלה אינם סיכומים אזוריים או תקופתיים אלא ידיעות מפוזרות ולעתים מקריות על ירדת פרטים, משפחות או כאלה המשתייכים לקבוצות שונות כמו: מחיישים מהמושבות, פועלים, בעלי-מלאכה, בני היישוב הישן, אשכנזים, ספרדים וכו'. ידיעות כאלה מועתקות וחוזרות ונשנות במקורות שונים ומשום כך קשה להפיק מהן מידע כללי ומדויק. שאלה אחרת היא מידת האמינות של מוסר המידע; פעמים רבות הוא מתבסס על שמועה או על השערה בלבד. נראה כי המקורות אמינים יותר כאשר יש דיווח מכלי ראשון על ירדת בודדים או קבוצות קטנות,⁴ שכן יש להניח שמוסר המידע שישיב במושבה מסוימת, בלשכת המודיעין של חובכי ציון או של הפועלים דייק יותר. אך כאשר המידע כוללני ומכלי שני או כאשר יש בו הערכה של היקף הירידה בפרקי זמן ארוכים, קשה לדעת אם הדיווח מבוסס על סיכומים בדוקים או על התרשמות והגזמות.

פובליציסט חד עין הגיב על ה'ללות' התמידות בדבר הירידה:

זכורני, היו מספרים לי: היום באניה יוצאים מאתים נפשות יהודיות מירושלים ויפו. קרה לי נס ונסעתי אל האניה וראיתי: יצאו — שמנה. אמרו לי: את בתי המלון בפורט-טעיד ממלאים נודדים ירושלמיים הנוסעים לכל קצווי ארץ. בא אני לפורט-טעיד ומוצא במלון — שנים. שואל אני אותם כמה אתם יושבים פה? 'שכועים', כמה עברו יהודים במשך הזמן? (וזה היה בקיץ, לא בחורף). 'הרבה, הרבה מאד'. אפשר אתם יכולים לפרוש בשמותיהם של היוצאים, או סימניהם? בקצור עושים חשבון מפורט ויוצא מספר נורא: שש נפשות. זוהי הגוזמא הארץ ישראלית.⁵

אמת מידה מסוימת לקביעת היקף הירידה היא האינטנסיביות של הדיווחים אודותיה. בתקופות משבר גוברות זעקות השבר ומתקבל הרושם שהיישוב כולו נתון בייאוש והכול יורדים מן הארץ. בתיאורים מדובר רבות על זרם היציאה שגבר, על היציאה בהמון ועל האניות העוזבות את הארץ טעונות ביורדים. אין ספק שחלק מהתיאורים נבעו מתוך התרשמות שבסערת נפש ומאכזבה עמוקה. אולם יחד עם זאת אין לשלול מידע מסוג זה שכן הוא מצביע על מגמות ועל תופעות המבוססות על מציאות. נמצא גם דיווחים על היקף הירידה שרבה בהם המגמתיות וההגזמה מתוך חרדה לגורלו

3 יש להדגיש כי במוסדות היישוביים השונים לא נערך בדרך כלל רישום מדויק של תנועת העלייה והירידה. ראה: ב' כצנלסון, ראשי פרקים לתולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל [חמ"ר] תרצ"ט, עמ' 29; הפועל הצעיר, ב, 24-23 (תרס"ט), עמ' 4, ושם נכתב כי 'מספרים מדויקים מהיוצאים את הארץ והנכנסים אליה' לא נמצאו בלשכת המודיעין.

4 כך למשל נראה אמין הדיווח על ארבעה-עשר חייטים, עשרים ואחד סנדלרים ועשרה נגרים שעזבו את ירושלים. המדווח הוא ' בורלא, המתייחס לחמש שנים בלבד ומציין כי מספרים אלה הם אילוסטרציה להגירת צעירים אשכנזים וספרדים מהעיר. ראה: האחדות, ד, 24-25 (תרצ"ג), עמ' 13.

5 ראה: רשימות, בחתימת י.ר. הפועל הצעיר, ו, 5-6 (תרע"ג), עמ' 8. ההדגשות במקור. ושם גם על סופר ועסקן ציבורי שסיפר כי בירושלים היו מאה וחמישים סיידים יהודים ואחרי שנת המשבר הכללי, שנת 1911, נותר מהם רק אחד; 'כמובן לא היו מעולם 150 וגם היום ישנם עשרות אחדות. וזה שסיפר לי גוזמא זו שמע וסיפר מה ששמע, כדרך העולם'.

תוכן הספר
תוכן הספר
תוכן הספר

נסיעה בשירה לארץ-ישראל באביב.

כמו בכל שנה נערכת גם בשנה זו נסיעה בשירה לאי באביב
הבא. כל המעונין בענינו אי כלי סגל ישמח לסקרה. שיוכל
לראות את הארץ בעת פריחתה ושנשונה בפרדהפסת. הנסיעה תמציא
לאיש כזה את ההודמנות לראות את אי החדשה והישנה בעיני
עצמו. הנסיעות האלו מדי שנה בשנה מתחדשות והמנהג הנודד
העתיק של עולררנל.
נומים נסיעה ישנו עי. לשכת המועצן לעניני ארץ ישראל צוניה את
התיור אי נושא ובמגרים סמדי. משרדהמסעותי של ה. עמטאל זכס ביטו.

התכנית

יום ה' בשבוע ה' נסן (2 אפריל) — נסיעה ברכבת מוינה למראסם.	יום ו' " " " " " " (8) — הפלנה מפרואסם באניה-סודיה של הלליד האוסטרי.
יום ב' " " " " " " (9) — ביאה לשלכסנדריה. העברה לאניה סורית.	יום ד' " " " " " " (10) — ביאה ליפו. נסיעה ברכבת לירושלים.
יום ו' " " " " " " (11) — בירושלים: בקור הכותל-המערבי, בית-המסג לאמנות-בצלאל, הגמנסיה העברית, בית-החנך העוריים, בית-המפדים אמרונגל (בית-טמון), בתי-ההנסת ושאר המוסדות העברים. נסיעה בעגלה למערת המכפלה לקבר הסנהדרין. לקבר שמעון הצדיק ולוה הותים. נסיעה להר-ציון לקבר דהל. מויל גני-הגום ובעסק קרוון. ליק אבשלום. לקבר זכרון הנביא לבית המצודים ולמעין השלמה.	יום ד' " " " " " " (16) — נסיעה ברכבת לרמלה ושם לנחובת.
יום ה' " " " " " " (17) — המסכת התיור דרך נס ציונה לראשון לציון. בקור היקב. אהו. הצהרים נסיעה ברכבת ל16.	יום ו' " " " " " " (18) — שדה ב'16, בקור וגמנסיה העברית והרצליה. תל-אביב. ותי-המפדי לבנת ושאר המוסדות העבריים.

תכנית מסע טיולים
(ב'שנדה) לארץ-
ישראל באביב 1914

של היישוב ומתוך רצון לעורר את העם ואת המוסדות לבעייתיות של התופעה שסיכנה את עתיד היישוב.

בעלי הזכרונות מושפעים במידה רכה מ'היעלמות' חבריהם ובני תוגם מסכיבתם הקרובה, ולאחר שנים הם מספרים על ירידה המונית. כך בן-גוריון יודע ש-90 אחוזים מבני העלייה השנייה ירדו מן הארץ, וברל כצנלסון מציין שמהאנייה מלאת הנוסעים שבה הגיע לארץ-ישראל נותרו בארץ רק מעטים.⁶ גם אם מדובר באישים או בקבוצות עילית מובילות אין להסיק מכך מסקנות כוללניות על כל היישוב. בקבוצות אלה המסר האידיאולוגי היה בעל משקל מכריע, וכל נשירה, גילוי של התפוררות השורות וירידה מן הארץ הותירו את רישומם על חבריהן ועל חברת ההתייחסות הרחבה יותר שפעלה על פי האידיאולוגיה שלהן.⁸ קבוצות אלה הטביעו את חותמן גם על הפובליציסטיקה

6 ראה: בן-גוריון (לעיל, הערה 2).
7 ראה: ב' כצנלסון, 'דרכי ארץ', שנתון דבר (תש"ד), תל-אביב תש"ה, עמ' 91; חכס (לעיל, הערה 2), עמ' 564, ושם מזכרונותיה של מרי יציב.
8 קבוצות כאלה היו הביל"ויים בעלייה הראשונה והרוסטובים בעלייה השנייה. על דמותם של הביל"ויים,

ועל ההיסטוריוגרפיה של היישוב, ואלה הקישו לעתים משיעורי הירידה בקרבן להיקפה בכלל היישוב.

דוגמה בולטת היא הירידה בקרב הפועלים עקב המשברים בראשית שנות התשעים של המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים. דומה היה ההלם שתקף את המושבות עם העברתן מחסות הכארון רוטשילד לחברת יק"א (1900). אכן מאות פועלים ומתיישבים עזבו את הארץ. המציאות היתה כואבת. רבה היתה המועקה עקב חוסר האונים. מלבד תחושת הכשלון מבחינה כלכלית וחברתית הטריד ביותר השבר האידאולוגי. המעיין במקורות בני הזמן נותר תחת הרושם שהנה המושבות מתרוקנות, חזון ההתיישבות הלאומית עומד לפני התמוטטות והיד קצרה מהושיע. אולם כפי שנראה להלן לא כך היו פני הדברים במציאות.

למרות ההסתייגויות שהעלינו ננסה על יסוד הנתונים וניתוח המקורות להגיע לאומדן ריאלי ככל האפשר של היקף הירידה מן הארץ בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. נתמקד בפרקי זמן מוגדרים ובקבוצות חברתיות אשר יש במקורות נתונים ברורים יחסית על היקף הירידה בהם. המדובר בעיקר בתקופות שבהן העלייה גברה וחלק מהעולים ירדו מחוסר אפשרות קליטה ומאכזבה ובתקופות של עזוועים כלכליים, כאשר גם מתיישבים ותיקים נאלצו לעזוב מחמת אובדן פרנסה ואפשרות קיום. החלוקה המתבקשת היא כדלקמן:

1. 1884-1882 — תחילת העלייה הראשונה וראשית ההגירה הגדולה מרוסיה.
2. 1892-1890 — תקופת 'העלייה המבוהלת' עקב הלחץ ברוסיה וגירוש מוסקוהו.
3. 1902-1900 — תקופת העברת מושבות הכארון לחסות יק"א והשפעתה.
4. מראשית שנת 1904 ואילך נתמקד בתופעת הירידה בין אנשי העלייה השנייה, קבוצה נעלת זהות אידאולוגית מיוחדת.
5. 1914-1911 — השנים שלפני מלחמת העולם הראשונה, שבהן היה משבר כלכלי בירושלים והתנהלו מלחמות הבלקנים. הנתונים שבידינו על היקף הירידה בתקופה זו מדויקים יותר.⁹

עליות ראשית שנות השמונים והתשעים

שתי התקופות הראשונות, דהיינו ראשית שנות השמונים וראשית שנות התשעים של המאה הי"ט, יש להן מאפיינים דומים; בשתיהן הוצפה הארץ תוך זמן קצר באלפי עולים. הנחשול הראשון הגיע כידוע בעקבות הפוגרומים ברוסיה. רבים מהעולים לא הונעו על-ידי דחף אידאולוגי, אלא קיוו להיבנות בארץ ולהיטיב את מצבם האישי.¹⁰ אין בידינו דיווחים שוטפים על מספרי העולים בשנים 1884-1882. הידיעות המצויות הן בדרך כלל על קבוצות עולים בפרק זמן מסוים או על עולים

הנשארים בארץ והיורדים ממנה, ראה: ש' לסקוב, הבילויים, תל-אביב 1979, עמ' 347-427. על הרוסטובים, אשר רובם כנראה ירדו מהארץ, ראה: י' תדמור, 'הרוסטובים, או בן-גוריון זרק אותם', דבר השבוע, 18 ביולי 1986, עמ' 16-17.

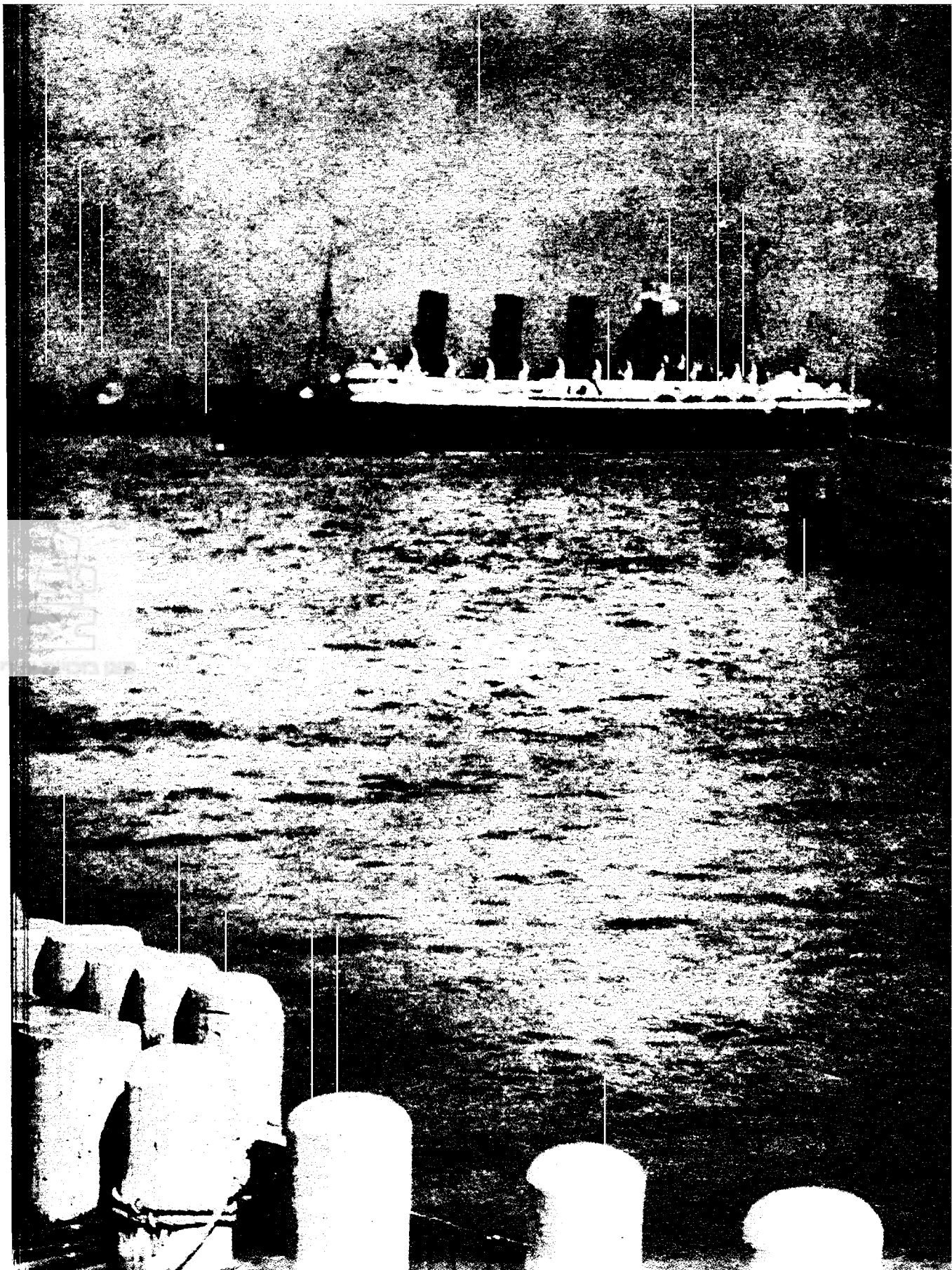
⁹ גורם נוסף המקשה על הסקת מסקנות הוא שמקורות מסוימים מביאים נתוני ירידה מסך העולים בפרקי זמן מוגדרים או בהתייחס לקבוצות ומקומות מסוימים, ואילו מקורות אחרים מצביעים על נתונים של מספרי יורדים מבלי להתייחס לחלקם באוכלוסייה או בכלל העולים.

¹⁰ מ"ל ליליינבלום טען בשנת 1882 כי קרוב לתשעים אחוזים מן המוכנים לעלות לא היה להם מושג מרעיון היישוב. הם באו לארץ-ישראל כי קיוו שיכינו להם מושבות ויהפכו 'פתאום לבעלי נכסים'. ראה: מ"ל ליליינבלום, כתבים אוטוביוגרפיים, ג, בעריכת ש' ברימן, ירושלים 1970, עמ' 16.

שהגיעו באנייה זו או אחרת, ומצוין בהן מספר הנפשות או המשפחות. הקשיים שהערימו השלטונות התורכיים על העולים מנעו מרבים להישאר בארץ. בין העולים רבתה האכזבה. הארץ לא היתה מסוגלת לקלוט אלפים חסרי כול בזמן כה קצר, וכד בבר עם העלייה התחילה גם הירידה.¹¹ מעניין לציין שבשנים הראשונות של העלייה הראשונה לא היו ידיעות רבות על הירידה כמו בתקופות אחרות. הערכה מסוימת על היקף הירידה נוכל לקבל ממידע בעיתון 'חבצלת', המציין כי העלייה הגדולה הביאה לארץ בשנתיים הראשונות אלפיים נפש ולמעלה ממחציתם ירדו.¹² מידע זה הובא בתגובה למאמר קטרוג שפורסם בקונסטנטינופול וטען נגד התרבות היהודים בארץ-ישראל. מגמת 'חבצלת' היתה להפריך את חששות התורכים, ומכאן אולי הכוונה להמעט במספר העולים ולהרבות את מספר היורדים; נראה כי מספר העולים היה רב ממה שצוין שם. אך ניתן לקבל את ההנחה שמספר היורדים באותן שנים היה גדול, ואם לא מנו חמישים אחוזים, מהטעם שמנינו, אולי היה שיעורם קרוב יותר לארבעים אחוזים ממספר העולים.

התקופה השנייה היא תקופת 'העלייה המבוהלת'. האירועים ברוסיה והרשיון שהוענק לחובכבה ציון להפעיל את אגודתם עוררו רבים. גל של אלפי עולים הציף בזמן קצר את הארץ. לפי ההערכות הגיעו עד אמצע שנת תרנ"א בין חמשת אלפים לשמונת אלפים עולים.¹³ האיסור שהטילו השלטונות התורכיים על העלייה והקריאות שיצאו הן מארץ-ישראל והן מתנועת חיבת-ציון הגבילו את זרם העולים. מאות פועלים ומשפחות שלא נקלטו חזרו לחוץ-לארץ.¹⁴ זרם היציאה נמשך גם בשנת תרנ"ב. לא עבר שבוע שבו לא עזבו משפחות אחדות למרסיי ומשם לאמריקה. רוח היציאה מן הארץ סחפה גם ותיקים ופגעה גם ביישוב הישן הירושלמי. ביניהם הופיעו רבים שמכרו את מיטלטליהם ואת כל הבית לקראת הירידה.¹⁵ אין בידינו נתונים מפורטים עקביים וכוללים על הירידה בשנים תר"ץ-תרנ"ב. אולם מקור אחד, סגן הקונסול הגרמני ביפו, מדווח כי בשבעת החודשים הראשונים של שנת 1891 חזרו שליש מן העולים למולדתם או עברו למקום אחר. הקונסול הבריטי מדווח כי לא ניתן להגיע למספרים מדויקים של עולים בתקופה זו, אך משער כי מרוסיה בלבד הגיעו אלף ושש מאות עולים ועזבו את ירושלים כארבע מאות, דהיינו עשרים וחמישה אחוזים.¹⁶ אם נביא בחשבון את ההיקף הגדול של הירידה בשנת תרנ"ב, לא ננזים אם נעריך שהירידה היוותה שלושים-ארבעים אחוזים מסך כל העולים באותה עת. מידע מוסמך יותר יש לנו על מספר הפועלים שירדו בתקופה זו. בשנת תרנ"א היו שמונה מאות פועלים בארץ-ישראל,¹⁷

- 11 מקבצי מידע בנושאים אלה ראה: 'קלויזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 202-205, 244, 340-342, 352-351; ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, ירושלים תשכ"א, עמ' 46, 62-64, 69-71; שם, ב, עמ' כו-ל, עט-פא.
- 12 חבצלת, יד, 32 (תרמ"ד).
- 13 'קלויזנר, מקאטוביץ עד באול, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 13, 25-27, 108-109; ר' קרק, 'רכישת קרקעות והתיישבות חקלאית חדשה בארץ ישראל ב"תקופת טיומקין", 1890-1893, 'הציונות, ט (תשמ"ד), עמ' 182-183.
- 14 קלויזנר (שם), עמ' 110-120, 168, ושם קובץ מקורות בנושא.
- 15 מכתב לאחד העם, מיום כ"ח במנחם אב תרנ"א, א' דרויאנוב (עורך), מימים ראשונים, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 291; הצפירה, יט, 9 (תרנ"ב), עמ' 35; שם, יט, 10 (תרנ"ב), עמ' 439.
- 16 מ' אליאב, היישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 117; A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine, 1838-1914*, II, London 1941, p. 462.
- 17 הנתון שאוב מהרצאתו של 'אייזנשטאדט בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות הארץ-ישראלית, מיום ג' בתמוז תרס"ד, ישיבה רביעית, ראה: אצ"מ, A24/29.

בעמוד ממול: אניית
המהגרים 'מאוריטניה'
(1910)

עת לבכות

א
למה תאיצו לנחמני הכל
הדרשו ממני לשיר בשירים
עת אשר אחי בקל קצנו חבל
אך נדים ונעים שכולים ערורים?

ב
לא עת לי לשיר פשירים היום
כי אם רק לבכות ולקונן טרה
על גוכל אחי שקאר עד הלום
לעוב את ציון-אמם היקרה

ג
את משאת נפשם, אךץ אבותיהם,
שלמענה סבלו רבות בשנים
שקה בלו את כל פחותיהם, —
ולנוד רק הלאה ב"בני-צוענים"!

ד
לא אשר בעת, זאת לא אוכלה
רק לבכות אוכל ולקונן טרה
על גורל עמי שקה לו עלה
כי חסיד עמו אנכי בצרה...

ברני"ש

שיר מיספד על הירידה
מן הארץ (השקפה,
תוס"ב) מאת ברני"ש
(נח שפירא)

ואילו בשנת תרנ"ג נותרו שלוש מאות עד ארבע מאות פועלים; ¹⁸ בשנים אלו ירדו אפוא כחמישים אחוזים מהפועלים שהיו בארץ. נתון זה משמעותי מאוד לגבי קבוצה ספציפית זו, אך אינו מלמד בהכרח על הכלל. כפי שראינו שיעור הירידה ככלל האוכלוסייה היה נמוך יותר.

העברת המושבות לידי חברת יק"א

התקופה השלישית המתאפיינת בירידה גדולה קשורה בהסרת חסות הבארוך מהמושבות והעברתן ב- 1 בינואר 1900 לחסות חברת יק"א. תהליך זה, שהיה כרוך בניתוח מכאיב ביותר בתשתית

18 לפי דוח הוועד האודסאי היו ביהודה מאתיים וחמישים פועלים ובגליל — מאה וחמישים. ראה: חשבון ועד החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה, מחודש אייר התר"ן-אייר תרנ"ג, אדעססא תרנ"ג, עמ' 5; ואילו "אייזנשטאדט מדווח על שלוש מאות וחמישים פועלים שנותרו בארץ לאחר משבר שנת תרנ"א. ראה: לוח אחיאסף, א (תרנ"ג), עמ' 152.

ההתיישבותית והכלכלית במושבות, לווה בדיווחים עתירי מידע בעיתונות, בפרטיכלים, במכתבים פרטיים, בדוחות של חברות ומוסדות וכו'. ענן כבד של אי-ודאות לגבי עתידו של היישוב ריחף על הכול. צפוי היה כי מתיישבים רבים בעלי משקים חקלאיים יאלצו לעקור ממושבותיהם ולעזוב, וכי לפועלים החקלאיים לא תימצא עבודה והמשבר יתפשט גם ליישוב העירוני.¹⁹ ואכן החלה ירידה נרחבת. נוצר הרושם שהנה הארץ מתרוקנת ממיטב בניה והמושבות שוממות מאפס אדם.²⁰ יש להדגיש כי תחזיות הירידה נישאו ברמה עור לפני מימושה בפועל, וזאת בעיקר מחמת החשש העמוק והידיעה הוודאית שמשבר עומד לפרוץ. למתיישבים נאמר במפורש שחלקם יהיה חייב לעזוב ואף הוכחח להם סיוע כספי. במקביל החלו לפטר פועלים, ולא היה סיכוי כי יימצאו עבורם מקומות עבודה חליפיים. באותה עת התפרסמו ידיעות כי שם טוב פריינטה, הממונה החדש מטעם יק"א, הודיע בזכרון-יעקב כי שישים משפחות, כשני שלישי ממשפחות המתיישבים, יעזבו.²¹ משלחת של נציגי הפועלים שיצאה לפריס לקראת אסיפת הנהלת יק"א (אוקטובר 1900), פרסמה כי מאות משפחות פועלים, כאלף נפשות, שנשאר ללא עבודה בארץ-ישראל, עומדות לגזע ברעב וחייבות לעזוב את הארץ.²² כאשר אכן החלו להתממש החששות שטף זרם עצום של מידע על מהלכה ועל היקפה של הירידה. בצד דיווחים כוללניים על המון היוצאים ללא שוב, על עשרות מבני הנוער העוזבים את הארץ ועל אניות המפליגות עם עשרות משפחות,²³ הופיעו גם ידיעות שנקבו במספר היורדים.²⁴ תופעת הירידה פגעה גם בתושבי הערים ולא רק במושבות ובפועלים.²⁵ יש להדגיש כי שני גלי הירידה הקודמים באו בעקבות עלייה מוגברת, ויש להניח שרוב היורדים היו מקרב העולים החדשים. אולם עתה נבעה הירידה ממשבר כלכלי וחברתי פנימי ולא מתוספת פתע של עולים, והפגיעה היתה במתיישבים ותיקים יותר.

למרות הנתונים הרבים, קיים קושי לקבוע את חלקם מכלל האוכלוסייה. יחד עם זאת נוכל להגיע למסקנות מסוימות כאשר לשתי קבוצות שנפגעו ישירות מהשינויים, והם הפועלים והאיכרים

- 19 ראה דיון בנושא: י' קניאל, 'אברהם שמואל הרשברג ומסעו לארץ-ישראל (תר"ס-תרס"א)', בתוך: א"ש הרשברג, משפט היישוב החדש, ירושלים תשל"ט (וילנה תרס"א), עמ' יט-כג.
- 20 ראה: מכתב מאת י' רפאלוביץ, *Jewish Chronicle*, 25 January 1901, p. 22; השקפה, ג, ח (תרס"ב), עמ' 61.
- 21 א' אייזנברג אל ז' גלוסקין ואל אז"ה לוינ-אפשטיין, י"ב בחשוון תרס"א, אה"ע, ארכיון אהרן אייזנברג, 104VI, תיק 39א'; הצבי, כ"ב בכסלו תרס"א, עמ' 1; היהודי, 15 (17 בינואר 1901), עמ' 4, על פי מכתב מארץ-ישראל שנשלח ב"ב בטבת תרס"א.
- 22 ראה: מכתב הצירים אל נורדאו מאלול תרס"ט, אה"ע, 106IV, תיק 4א', ושם גם על מכתב מאת ד"ר קוקוש וב"ז הרצל מיום 12 באוקטובר 1900, ובו מצוי נתון על ארבע מאות משפחות של פועלים.
- 23 ראה למשל: הצבי, י"ד בתשרי תרס"א; שם, י"ז בחשוון תרס"א; השקפה, ג, כג (תרס"ב), עמ' 178; שם, כט (תרס"ג), עמ' 219; חבצלת, לב, 12 (תרס"ב), עמ' 90-91; היהודי, כ"ד בניסן תרס"ב, עמ' 6.
- 24 ז'ה כשבויעיים עזבו את חוף עירנו [יפו] כארבעים נפש מב"י ובשבוע החולף — מאה וארבע עשרה נפש, הצפירה, כז, 119 (תר"ס), עמ' 429. על סיוע להגירת מאה שלושים ואחת משפחות פועלים, שמונ שלוש מאות וחמש נפשות, ראה: *J.C.A. Rapport (1900)*, Paris 1901, p. 49. א' אייזנברג מציין במכתב אל לוינ-אפשטיין, מיום כ"ו בטבת תרס"א, כי 'עד היום נסעו 143 משפחות, אה"ע, 104IV, תיק 39א'. בהודעה של ועד הפועלים ביפו מיום כ"ו בכסלו תרס"א מדווח על עשרים ושלוש משפחות, שישים ושבע נפשות, הנודדות מחוף יפו לארצות שונות. ראה: הצבי, כ"ב בכסלו תרס"א. השקפה, ג, ח (תרס"ב), עמ' 61, מדווח על חמישים צעירים שהפליגו באותו שבוע מיפו.
- 25 על מאתיים יורדים שעזבו מאז הפסח את ירושלים ראה: המליץ, א' בסיון תר"ס, עמ' 1; על מאה משפחות שעזבו את ירושלים מאז חג הפסח ראה: השקפה, ג, כה (תרס"ב), עמ' 192; על כשני שלישים מיושבי הערים יפו, צפת וטבריה, שהלכו לבקש מחיה בארצות תבל בשנתיים האחרונות ראה: הצפירה, כט, 270 (תרס"ב), עמ' 1082. אין ספק שנתון זה יש בו הגזמה יתרה.

במושבות. קבוצות אלה עמדו במוקד העניין של הפובליציסטיקה ושל מקורות המידע על משבר הירידה ותוצאותיה. הקבוצה שהוכתה קשה ביותר עם המעבר ליק"א היו פועלי המושבות. בתחילת המשבר, בחורף תר"ס, היו במושבות למעלה מחמש מאות פועלים, כולל משפחות, אשר מנו למעלה מאלף וחמש מאות נפש.²⁶ ואילו לאחר שנתיים, בחורף תרס"ב, היו לכל היותר מאתיים ושישים משפחות פועלים ככל המושבות.²⁷ בסוף שנת תרס"ג או בראשית תרס"ד היו במושבות למעלה ממאתיים פועלים.²⁸ לפי נתונים אלה משמע שלמעלה משישים אחוזים מהפועלים ירדו בתקופת משבר זו. בתקופה הנדונה לא נמצא עוד שיעור כה גבוה של יורדים בשום קבוצת אוכלוסייה מוגדרת ביישוב. אחוז היורדים הגדול בין הפועלים אינו מפתיע משום שרבים מהם הועסקו בעבודות עונתיות אצל האיכרים או ביקב, אשר היקף פעילותם צומצם. התחזיות על הירידה הצפויה של מאות פועלים ומשפחותיהם אכן אומתו והותירו רושם כבד ותזות קשה לעתיד היישוב. אולם אין בנתונים אלה כדי ללמד על כלל הירידה ביישוב, שכן הפועלים ומשפחותיהם היוו בראשית המשבר רק שלושה אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ, שמנתה כאותה עת כחמישים אלף נפש.

הירידה מהמושבות

המשבר פגע אנושות בבעלי המשקים החקלאיים שנתמכו על-ידי הכארוץ. הם נאלצו לעקור מאדמתם שעבודה שנים רבות ובה ראו את ביתם ועתידם, ולפיכך עורר הדבר תגובות קשות. רוח הנכאים שפשתה ביישוב נבעה גם מכך שההתיישבות החקלאית היתה תמציתה ותשתיתה של האידיאולוגיה ושל היצירה הלאומית החדשה בארץ-ישראל; והנה עלה החשש כי מפעל זה עומד לקרוס. אולם כמה מבין האיכרים אכן נאלצו לעזוב את הארץ בעקבות המשבר? נמצא שהיקף עזיבתן של משפחות החקלאים לא היה כה נרחב כפי שניתן להתרשם מהפובליציסטיקה של התקופה. נמצא גם שעזיבת מושבה מסוימת אין משמעותה בהכרח ירידה מן הארץ, משום שחלק מן העקורים עברו להתיישב במושבות החדשות שיסדה יק"א בגליל התחתון. העזיבה פגעה בעיקר במושבות הכארוץ, אך גם ביניהן היו שנפגעו במידה מועטה. מסקנות אלה מבוססות על בדיקה של תנועת אוכלוסיית המתישבים במושבות העיקריות שהיו מעורבות במשבר כפי שנראה להלן.²⁹ פגיעה קשה היתה במושבה זכרון-יעקב ובנותיה, בת-שלמה ושפיה. חלק מן המקורות מתייחסים

26 ראה: א' גינצברג וא' זוסמאן, דברי הבקורת לענייני המושבות באה"ק, אדעססא תר"ס, עמ' 10; המגיד, י"ט כאלול תר"ס, עמ' 434.

27 ראה: דיווח של ועד הפועלים בארץ-ישראל, בתוך פרוטוקול ישיבת הוועד האודסאי מיום י"ג בכסלו תרס"ב; המליץ, כ"א בשבט תרס"ב, עמ' 1. הדיווח מסתמך על נתוני מיפקד שערך ועד הפועלים בתקופה זו לאיתור פועלים ראויים להתיישבות. נמנו מאה ותשעה-עשר פועלים, אולם עורכי הדוח מציינים כי לא מנו את כל פועלי פתח-תקווה ורחובות, ונראה גם כי התעלמו מפועלים שמראש ויתרו על אפשרות ללכת להתיישבות. ראה: הרצאת תוצאות הקומיסיה לפתרון שאלת הפועלים בארץ-ישראל, אה"ע, 1061V, תיק 4א.

28 ראה: לוח חרמון, לבוב (תרס"ד), עמ' 69. אין נתונים לגבי מספר הנפשות הנלוות לפועלים אלה.

29 J.C.A. *Rapport*, Paris [להלן: דוח יק"א]; *Altneuland, Monatsschrift*; [אלטנוילנד]; C. Nawratzki, *Die Jüdische Kolonisation Palästinas*, München 1914 [נוורצקי]; לוח ארץ-ישראל [לונץ]; א"ש הירשברג, בארץ המזרח, וילנה תר"ע [הירשברג]; א' עבר הדני, ההתיישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה, תל-אביב תש"ד [עבר הדני]. מ"ג מאירוביץ, אופיסנה יבריסקין קולוני פלסטניה (ברוסית), אודסה 1900, עמ' 192 [מאירוביץ].

אליהן כיחידת אוכלוסייה אחת, ואילו האחרים סוקרים כל אחת מהן בנפרד. בדוח לשנת 1901³⁰ נמנו מאה ושש-עשרה³¹ משפחות מתיישבים במושבות אלה, ואילו בדוח לשנת 1902 נמנו בהן שבעים ושלוש משפחות בלבד,³² דהיינו ארבעים ושלוש משפחות נאלצו לעזוב. אך לא כולן עזבו את הארץ; ארבע-עשרה מתוכן עברו להתיישב בגליל התחתון.³³ אם כן עשרים ותשע משפחות איכרים ממושבות אלה ירדו מן הארץ,³⁴ והן מהוות עשרים וחמישה אחוזים מכלל המתיישבים בהן לפני פרוץ המשבר.

גם ממושבות הגליל נשמעו קולות שבר, אולם נראה שלא היתה מהן ירידה בשיעורים גבוהים, ומכל מקום היא היתה פחותה בהרבה מן הירידה מזכרון-יעקב. מתיישבים אמנם נעקרו ממקומות מושבם, אולם רבים מהם הועברו למושבות החדשות. במטולה היו בראשית המשבר חמישים ושבע משפחות איכרים.³⁵ חמש-עשרה מתוכן קיבלו אדמות חדשות להתיישבות באזור טבריה,³⁶ ובשנת 1902 נמנו במטולה שלושים ותשע משפחות;³⁷ דהיינו לחמישים וארבע משפחות נמצא פתרון, ושיעור היורדים הסתכם בחמישה אחוזים בלבד. בראש-פינה ישבו ארבעים משפחות איכרים וחמש-עשרה שלא התנחלו.³⁸ לפי דוח יק"א לשנת 1902 נותרו במקום ארבעים ושלוש משפחות: לשלושים וחמש מהן היו תנאי מחיה מובטחים, והשאר עתידות היו לעבור למקומות אחרים;³⁹ עשרים משפחות נאלצו אפוא לעזוב את המקום. תהליך דומה עבר על המושבה יסוד-המעלה שבה ישבו שלושים ושתיים משפחות. לפי דוח יק"א לשנת 1901 הועברו שלושים ושלוש משפחות מראש-פינה ומיסוד-המעלה וקיבלו אדמות באזור טבריה.⁴⁰ מסתבר אם כן כי רוב המתיישבים שנאלצו לעזוב את שתי המושבות הללו עברו למושבות החדשות ימה, מסחה ומלחמיה. במשמר-הירדן ישבו שתיים-עשרה משפחות איכרים וחמש שעדיין לא התנחלו. שתי משפחות עברו למלחמיה.⁴¹ לא מצאנו עדות על אחרות שעזבו את המושבה. לעומת זאת המושבה מחניים סבלה ממשבר ממושך וקשה, אולם סיבותיו לא היו קשורות למעבר ליק"א. המושבה התפרקה בשנת 1902, ושבעה מתוך שבעה-עשר המתיישבים, דהיינו ארבעים ואחד אחוזים, עזבו את הארץ.⁴²

- 30 דוח יק"א, 1902, עמ' 58.
- 31 מאירוביץ מונה בזכרון-יעקב שישים ושמונה משפחות מתיישבים, בבת-שלמה — עשרים ושבע ובשפיה — עשרים וארבע; סך הכול מאה ותשע-עשרה משפחות. מספר דומה אנו מוצאים בדוח משנת 1899, המציין מאה ועשרים משפחות, ראה: ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ-ישראל, ירושלים תש"ס, עמ' 125. לונץ מונה במושבות אלה מאה עשרים ושלוש משפחות, בנוסף למאה שבעים ואחת משפחות של נותני שירותים, פועלים וסוחרים, ראה: לונץ, תרנ"ט, עמ' 128.
- 32 דוח יק"א, 1903, עמ' 45.
- 33 נוורצקי, עמ' 135; דוח יק"א, 1902, עמ' 59.
- 34 גם לדברי סמסונוב 'כשלושים משפחות עזבו סוף סוף את המושבה'. ראה: א' סמסונוב, זכרון יעקב: פרשת דברי ימיה, תרמ"ב-תש"ב, זכרון-יעקב תש"ד, עמ' 446.
- 35 לונץ, תר"ס, עמ' 63; הירשברג, עמ' 59; מאירוביץ, שם, נוקב במספר חמישים ותשע.
- 36 א' קוטיצקי, בטרם האיר הבוקר, תל-אביב תש"ד, עמ' 69, ושם פירוט שמות המשפחות שעברו לימה-יבנאל; נוורצקי, עמ' 145; דוח יק"א, 1902, עמ' 62.
- 37 דוח יק"א, 1903, עמ' 51.
- 38 הירשברג, עמ' 88-89. מדובר על ארבעים משפחות איכרים ועל חמש-עשרה משפחות הממתינות להתנחלות.
- 39 דוח יק"א, 1903, עמ' 49.
- 40 ראה: דוח יק"א, 1902, עמ' 60; שם, 1903, עמ' 48; לונץ, תרס"ג, עמ' 115; עבר הדני, עמ' 57, 59.
- 41 הירשברג, עמ' 85; מאירוביץ, שם, עמ' 192; עבר הדני, עמ' 57; א' עבר הדני, משמר הירדן, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 75-76.
- 42 ש' שטיין, מחניים: מושבה קצרת ימים, ירושלים תשל"ח, עמ' 201.

נראה שעזיבת איכרים היתה מצומצמת יותר במושבות יהודה. אהרן מרדכי פריימן, מראשי המושבה ראשון-לציון, מביא נתונים על האוכלוסייה לסוגיה במושבה משנת תרנ"ז ואילך, וכן על מספר המתנחלים המצטרפים והעוזבים. והנה בשנים תר"ס-תרס"ג, שנות השפל העיקריות, אין דיווח על עזיבות חריגות.⁴³ בשנת תר"ס הוא אמנם מציין כי 'עד עכשיו נתאחזו במושבה 117 משפחות ומהם עזבו את נחלותיהם 27 [%23]. נשארו על נחלתם במושבה 83 כורמים ו-7 בעלי קרקעות ובתים'.⁴⁴ אך נראה כי מספר העוזבים בדיווח זה הוא סיכום של תקופה ארוכה ואינו מתייחס דווקא לשנת תר"ס. ומכל מקום אין לנו אימות ממקורות אחרים למשבר כה קשה בין האיכרים בראשון-לציון. מדיווחים אחרים משתמע שהיו במקום שבעים ותשעה איכרים באותה שנה.⁴⁵ אברהם מ' לונץ, בסקירתו על שנת תרס"א, מציין כי יש במקום שבעים איכרים.⁴⁶ לפי נתון זה משמע ששיעור הירידה היה בין אחד-עשר לשישה-עשר אחוזים.⁴⁷ במזכרת-בתיה [עקרון], שהיתה מושבת בארון מובהקת, ישבו בראשית המשבר שלושים ואחת משפחות איכרים.⁴⁸ בדיווח יק"א לשנת 1903 אין שוני במספר המשפחות, אך ישנה הבחנה בין שש-עשרה משפחות של מתיישבים קבועים ובין חמש-עשרה שעדיין לא נתפנו עבורן אדמות.⁴⁹ מצב חמור שרר במושבה קסטינה, שעמדה תחת חסות חובבי-ציון. בשנים תר"ס-תרס"ד עזבו את המושבה ארבעים נפשות, כשליש מן המתיישבים, אך לא ברור אם כולן עזבו את הארץ.⁵⁰ גורמי המשבר במושבה זו אינם קשורים למעבר לחסות יק"א; יש להניח כי האווירה הכללית בשנים אלה השפיעה, בעיקר על הצעירים שבין המתיישבים בה, והניעה אותם לעזוב את הארץ.⁵¹ בחרנו לציין גם נתונים על המושבה רחובות, אף-על-פי שלא היתה מושבת בארון. יש בידינו מידע פנימי, מדויק ורצוף על מושבה זו בשנים אלה, מדיווחיו וממכתביו הרבים של אהרן אייזנברג, מראשי המושבה.⁵² מהם עולות החרדה והמבוכה שתקפו את רחובות ואת המושבות האחרות עם היוודע דבר המדיניות החדשה שעומדת להנהיג חכרת יק"א.⁵³ מצאנו בדבריו עדות על ייאוש רב ועל רצון להגירה וכן נתונים על ירידה רבה של

43 בשנת תרנ"ט למשל דווח על מתיישב אחד שעזב על שניים שנתוספו, ראה: א"מ פריימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון לציון, א, ירושלים תרס"ז, עמ' 55.

44 שם, עמ' 58. הוא מציין כי הצטרפו שניים ואינו מציין עוזבים; שם, עמ' 57, מדווח על שמונים ואחד כורמים, ויחד עם שני המצטרפים הגיעו מנינים לשמונים ושלושה כורמים.

45 ראה: הירשברג, עמ' 179; 20, p. *W. Bambus, Die Jüdische Kolonien in Palästina*, Wien 1904.

46 לונץ, תרס"ב, עמ' 4.

47 בשנת תרס"ב הצטרפו שלושה לנחלותיהם ועזבו שניים. בשנת תרס"ג הצטרף אחד ולא דווח על עוזבים. ראה: פריימן (לעיל, הערה 43), עמ' 66, 80. וראה השלח, ט, מט-נד (שבט-סיון תרס"ב), עמ' 262, על צעירים המרכיבים לעזוב את המושבה; 'שטף היציאה', כולל בני איכרים אמידים. לא מובאים נתונים על עזיבה בפועל של איכרים.

48 הירשברג, עמ' 214; מאירוביץ, שם.

49 נורצקי, עמ' 142; דוח יק"א, 1904, עמ' 73.

50 ראה: ד' גלעד, 'המושבה באר-טוביה (קסטינה): סיפור של כשלון התיישבותי', הציונות, ג (תשל"ד), עמ' 116.

51 א' אייזנברג הזכיר במכתב אל 'בלקינד, מיום ט"ז באלול תרס"א, קבלת מכתב מקסטינה שבו נמסר על חמישה-עשר צעירים העוזבים את הארץ. ראה: אה"ע, ארכיון אייזנברג, 104IV, תיק 39א'. על כך שמשמונה-עשר בתי אבות שבמושבה עזבו ארבעה-עשר בחורים למדינות הים ראה: השקפה, ג, ד (תרס"ב), עמ' 26. בתגובה כתב מזכיר הוועד כי ארבעה-עשר הצעירים לא עזבו בבת אחת, אלא בחמש השנים האחרונות ושניים מהם נשארו בראשון-לציון. ראה: שם, ג, יג (תרס"ב, עמ' 105).

52 אייזנברג שימש כמנהל ואחראי על נחלות רבות אשר בעליהן נשארו בחוץ-לארץ, ומכאן דיווחיו העקביים והמפורטים ללוי-אפשטיין, לגלוסקין ולאחרים על המתרחש במושבה ועל המצב בארץ. ראה: אה"ע, חטיבה 104IV. רחובות לא היתה מושבת בארון, אך ענביה התקבלו ליקב של ראשון-לציון.

53 אייזנברג אל גלוסקין, כ"ו בטבת תרס"א, אה"ע, חטיבה 104IV, תיק 39א'. ושם על כך שבייחוד הצעירים רוצים למכור או לעזוב את נחלותיהם ולצאת 'מתוך המהפכה הזאת'.

בנו בכה להולך כי לא ישוב עוד!

דרך עזה להסתגל לבראג הילכי הגולה המרובים
 שמספרם הולך רוב ביום ליום אלא שאנה ארו פצועי
 צעקה באב אנשי התעור את הישנים שהתיד את
 לכותיהם של פיסת היה ומתחיה שתועע את עניהם
 כל אלה שיכלו לכתה לא סהו שיכלו לעצור בעד
 זרם היציאה כי הננס עכדה ופולסה בארץ ולא
 עזרו ואינם עוזרים.

וביתם יהיהם הלך ובתרחב הלך ובתפושם
 ובתפצל לנהלם המלכים בלב אל חים ומעבר לים...
 ואם היזה אתה ידיו הקורא, לראות את פני כל-

לכות בן לבנות פצה מסקין הגדול על ההולך
 האכל שלא ישוב עוד לבאות אח ארץ כולדתו ואנן
 עברה גם כל בן ההולכים שלנו ומספרם לבנינו ה
 השה לו לבוא האכלל ההוא? הנכבה? חוששני שלא
 תפץ להם שגם פים לדמעות יחסרן לנו גם אם
 היה ראשו פלא פים ועיניו סקר דמעהו ובכלל
 הגורל בבכה דרך נשים וההנפ על בה כלום?
 מה מרובים הם הדברים שבונים או עליהם זה
 אהת האלים בשנים האם תועיל לה לנו הבכיה?
 אם היקטה הגולה? כי על בן אשרתי לא קול בכיה

בעמוד ממול: מקבץ
 מודעות על קווי וסיעה
 לארץ-ישראל (ואל
 מעבר לים)

למעלה: קינה על
 הירידה מן הארץ
 (החרות, אדר ב'
 תרע"ג)

למטה: בנמל יפו

הכרה ואניות דבולית האיסקיה
"פלוריא רובאטינו"

NAVIGAZIONE GENERALE ITALIANA

Florio Rubattino

קרנה הקיבששים סיליאן פראנק

מפעולת הדירות מיפו דרך אלכסנדריא לכל ארצות אמריקא.

אניות גדולות מרסיסטים היותר הרשט טוארות באחד עלעקטרי.

ובחן כל הדרוש לעונן הנוסעים.

מיפו לנוואירק מסע שמינה עשר יום, מיפו לבואנא אידיעס מסע שלשים יום, מיפו לקאלן פאנאמא מסע ארבע ושלשים יום.

כרטיסי מסע ישרים עם אוכל זמן

מיפו לנוואירק, בואנא אידיעס, מאנעווידעא, דיאנע ושאנידא, מאנאמא, ואמעריקא דהמנה, כמו סוינדראד, לא קוינא פארמא קאבעלנא, קואסאוא, פארמא קולאמביא, (סאבאלינא) פארמא, לימען וקאלן פאנאמא.

היא תתן כרטיסי מסע מסירת הברזל

לכל התחנות אשר נפנים ארצות ברית אמעריקא וקאנאדא, ונם כרטיסי מסע בים דרך קאלן פאנאמא, ודרך מאנעווידעא להערים היותר גדולות אשר באוקיאנוס השקט, כמו מעקטיקא עקאמארע, שילי, סאן פאלואראגע וכו'.

כל הידוע כרטיסי מסע חזרה מאמעריקא ליפו, יותנו לו במחד כרטיסי היחלבה.

האניות המענה מיפו אינע פעמים בחודש, כביירוט וטוריא, ופעם בשני שבועות לאלכסנדריא ואיראפא.

דוא הקבל משא מחזרת [והתן קאנאמאענטין] להערים היותר גדולות באיראפא, בחורו, ואמעריקא, ודוב חופי זילם התבון.

לפנות אל הסוכנים מיפו ב' אראנזא ובניו

או ארבעת בירושלים מאטיא אנשאן אבו סאואן.

הרוצים לנסע לאמריקה
 ומנאפולו לנו יורק, באניה גדולה של פבה, עם מסע מושב זאכילה (כשר) ב'חור ל'הודים מחיר הנסיעה מיפו עד ניו יורק 200 פרנק, לפנות להסוכן מריוס ברלה פה בירושלים, על ידי יפו סול ביה קריקוריאן.
 יפו יציאה האניה מיפו, יום י"ב מאי הבא, וכן בכל שני שבועות, הסוכנות נוהגת פתקאות מכל המחלקות למרשלת רדך ניאפול, ומשבוע הבא והלאה חלך רדך האחרנה שחלך הספינה השחמשו בסקרה הוה!

אמביא ירושלמית במארסידיה
 יסרת' מה אנאמיא עם חדרים מרוחים ומאכלים כשרים לעונת אורה, גם מוכן אנכי לסגש אותם על האניה, וכתבאם לתחנות מסירת הברזל, וקחת עבורם תעודות מסע (נילוסיף) אל כל אשר יהיה רוחם לכת. הן באניה והן במסילת הברזל, ותקורתי חוקת כי האורחים ישכעו רצון מסני.
 אדרין י"ב ב'רדד יצחק דוד נרוסמאן איש ירושלים.
 A. S. Grossmann 47 Boulevard de la Major & Marseille

הנסיעה היותר טובה ומהירה לארץ ישראל
 הוא באניות הקיסר של הללייד האוסטרי
Oesterreichischen Lloyd
 מטריעסט דרך אלכסנדריה ליפו (חיפה). האניה המהירה נעתקת מחוף טריעסט בכל יום ד' בשעה הראשונה אחרי הצהרים, אנית הפיסטה ננתקת מחוף טריעסט בכל יום ראשון בשעה הראשונה אחרי הצהרים.
 תנאים נוחים ביותר.
 לנוסעים בסירות, לא פחות מעשרה איש, נעשות הנחות הנינות, מאכלים כשרים על האניה נופא.
 כדי לקבל ריזעית מפורטות צריך לפנות ע"פ האדריסה.
 Palestine-Informationsbureau, Wien II, Karmeliterplatz Nr. 1
 ועם אל: Engeren Aktionskomitee der Zionisten-Organisation, Berlin W. 15, Sächsische 8

הנסיעה מיפו לוינה.
 לשכת המודיעין ביפו מודיעה:
 במשרד החדש אוטוסט צויכים לנסוע קבוצות-קבוצות (כל אחת לא פחות מחמשה נוסעים במחלקה 2 או 1) ואו תהיינה לקבוצות הללו ימות-ההנחה הנעשית לנוסעים משריטת במספר לא פחות מ-20 נפש.
 המחירים יהיו: במחלקה א' הליכה ושוב 600 פר, ב' 420 " "
 החזרה לאי אינה מוכרחה להיות יחד. הנחה זו היא בעלת שלשים ושלשה אחוזים ושלש.
 הנחה זו יוכלו הנוסעים לקבל רק על-ידי המשרד האיני.

פועלים, כולל אלה שבמושבה.⁵⁴ ברור אפוא כי הוא היה קשוב ומודע לבעיה חריפה זו. והנה אין בדיווחיו מידע על ירידה משמעותית של מתיישבים.⁵⁵ יש להניח שאילו היתה כזו, היה מציין זאת, כשם שלא חסך במלים בכל ענייני המושבה, הנהגתה ואוכלוסייתה. גם מהמושבות האחרות שלא היו בחסות הבארון אין הדים על ירידה משמעותית מבין האיכרים.

לסיכום ניתן לומר שהמשבר פגע קשה במושבות השומרון והגליל. אך ירידה גדולה יחסית של מתיישבים היתה בעיקר בזכרון-יעקב ובנתיה (עשרים וחמישה אחוזים) וכן במושבות מחניים וקסטינה, מושבות קטנות יחסית, אשר גורמי המשבר בהן לא היו קשורים לארגון מחדש של יק"א. במושבות האחרות נמצא לרוב המכריע של האיכרים סידור שאיפשר את הישארותם במקום או את יישובם במושבות החדשות בגליל התחתון. המשבר פגע גם במושבות שלא היו קשורות לחסות הבארון. אך לא היתה בהן ירידה גדולה מקרב המתיישבים, לכל היותר היא נעה סביב אחוזים אחדים. ניתן לקבוע כי בניגוד לרושם המתקבל במקורות בני הזמן, הרי ממדי הירידה בין האיכרים בעלי המשקים לא היו כה גבוהים; מפגיע לעתים עד כמה היתה מעטה למרות המשבר הקשה.⁵⁶ מובן שהתמונה שהוצגה כאן לגבי המושבות אינה שלמה, שכן רוב הפועלים שירדו עבדו במושבות, וכמו כן ירדו בני איכרים אשר משפחותיהם נשארו בארץ. במושבות היתה גם שיכבה רחבה של תושבים שלא עסקו בחקלאות, אלא התפרנסו משירותים, מסחר, מלאכה ופקידות הבארון; מובן שגם מקרבם היתה ירידה, אך קשה לאמוד את היקפה. הפקידים עזבו כחלקם את הארץ, ואחרים נשארו בה כאיכרים ובתפקידים שונים. מסתבר מהנתונים המצויים בידינו כי למרות המשבר הקשה לא פחת מספר התושבים במושבות בשנים הסמוכות לו, אלא אף עלה. בשנת 1898 היו בהן 5,200 תושבים, ואילו בשנת 1903 — 6,500 נפש. אין כאן גידול מהיר, אך הוא משמעותי בתנאים ששררו באותה עת.⁵⁷ אף זכרון-יעקב, מהמושבות שונפגעו קשה ביותר מחמת המעבר לחסות יק"א, התאושה יפה מבחינת היקף האוכלוסייה שגרה בה. בשנת 1899 היו בה ובכנותיה 1,078 נפש, ואילו בשנת 1903 — 1,108 נפש.⁵⁸

54 אייזנברג אל מ' כהן, י"ג בסיון תרס"א, אה"ע, חטיבה IV104, תיק 39ב'. ושם הוא מתלונן על כך שהפועלים שהתמחו בזמירה והרכבה עזבו ברובם את הארץ. ראה גם: מכתבו אל לוינ'אפשטיין, ב' בטבת תרס"א, שם, תיק 39א; במכתב זה הוא מציין כי 'השבוע נסעו מאה משפחות פועלים'.

55 ראה למשל: אייזנברג אל גלוסקין, ד' בתשרי תרס"א, אה"ע, חטיבה IV104, תיק 39א'. ושם דיווח מפורט על אחד המתיישבים (קלוינער) שהוא ומשפחתו החליטו לעזוב 'ודבר סרה על הארץ ועל המנהיגים', אך ברגע האחרון התחרט וחזר לפעילות במושבה. וכן שם, במכתב לגלוסקין, כ"ז באב תר"ס מדווח כי 'בולמוס היציאה אחזה את כל', אך לא מצאנו ירידה משמעותית. ראה גם: השלח (לעיל, הערה 47), עמ' 264; בדיווח על רחובות נאמר שם ששטף היציאה משך אחריו 'אכרים אחדים'.

56 עדות להרגעת הרוחות בתוך מהומת המשבר נמצא גם במקורות בני הזמן. ראה למשל: 1 *Jewish Chronicle*, March 1901, p. 17. המאמר הראשי מדבר על קריאות הייאוש מארץ-ישראל ועל הירידה הגדולה. אך מאידך גיסא הוא מביא דיווחים מוסמכים ומרגיעים של כתבים המדגישים את התיאורים המוגזמים על כשלונן של המושבות, ראה: שם, עמ' 9. ראה גם: הבצלת, לג, 21 (תרס"ד), עמ' 166. ושם מציין כי אחרי שעברה 'הבהלה הראשונה שארכה חצי שנה' ירד בהרבה מספר היוצאים. על נס' ציונה נאמר שניכרו אותות יציאה בין האיכרים 'ואחדים' החליטו לעזוב. בגדרה עזבו שני איכרים ואחד 'עומד הכן ללכת'. לא נמסר על ירידה בפתח-תקווה. ראה על כך: השלח (לעיל, הערה 47), עמ' 261, 264, 267.

57 אלטנוילנד, 1904, עמ' 339.

58 לונץ, תרנ"ט, עמ' 128.

ירידת צעירי העלייה השנייה

הזכרנו לעיל את הגורמים האפשריים להצגת נתוני ירידה מוגזמים על-ידי בני העלייה השנייה, כמו למשל קביעתו של בן-גוריון כי תשעים אחוזים מהם ירדו, קביעה שהפכה למוסכמה. אמנם קשה להגיע לסיכום אמין לגבי קבוצה זו. אולם בידינו לפחות שני מקורות ראשוניים שמהם ניתן אולי לקבל רושם על היקף הירידה בקרב צעירי העלייה השנייה. המקור האחד הוא נתוני מיפקד שנערך בשנת תרס"ז בין הפועלים שעבדו במושבות,⁵⁹ ובין השאר נשאלו על תכניותיהם לעתיד. התשובות התייחסו גם לשאלת ההישארות בארץ או הירידה ממנה והן מובאות להלן כלשונן:

64	מרוצים ואינם חושבים לנסוע
6	מרוצים ובכ"ז מוכרחים לנסוע
18	חושבים לנסוע
14	אינם מרוצים ונשארים לע"ע [לעת עתה]
8	נוסעים ע"מ [על מנת] לאסוף כסף ולחזור
7	יביאו את בני משפחתם
5	רוצים להתאכר
4	מצפים למשרת משגיה

סה"כ 126

מעיון בנתוני המשאל מתברר כי שישים וארבעה פועלים מתוך מאה עשרים ושישה שנשאלו היו מרוצים ולא חשבו לעזוב, ואם נוסיף עליהם את הרוצים להתאכר (חמישה) או להיות משגיחים, דהיינו מפקחים על עבודת הפועלים (ארבעה), נגיע לשבעים ושלושה פועלים; כחמישים ושמונה אחוזים התכוונו אפוא להישאר בארץ. עשרים וארבעה פועלים בלבד, שהם תשעה-עשר אחוזים, הצהירו על ירידה ודאית; אלה הם המוכרחים והחושבים לנסוע. אף אם נצרף אליהם את אלה שהצהירו ש'אינם מרוצים' (ארבעה-עשר) ואת הנוסעים על מנת לחזור (שמונה) ואת הנוסעים להביא את בני משפחתם (שבעה), נמצא חמישים ושלושה פועלים בעלי פוטנציאל של ירידה, דהיינו ארבעים ושניים אחוזים מהנשאלים. שיעור זה של יורדים ויורדים בכוח רחוק מאוד מהנתון של תשעים אחוזים שנמסר לאחר שנים על סמך התרשמות וזכרונות מאוחרים.

מקור אחר המכיל נתונים על שיעור הירידה בקרב אנשי העלייה השנייה הוא פנקס הפרוטוקולים של סניף מפלגת פועלי ציון ביפו.⁶⁰ יש בו רצף של דיווחים לתקופה של חמישה-עשר חודש בשנים 1910-1911 (ד' בשבט תרע"ח- באייר תרע"א). בראש הפנקס מצויה רשימת החברים הכוללת חמישים ושמונה שמות.⁶¹ הרשימה לא נערכה בכת אחת, אלא עודכנה מדי פעם לפי הצורך.⁶² והנה ליד אחד-עשר שמות נרשם בצד 'נסע'. הגדרה זו מתייחסת למי שעזב את הארץ ולא לחבר שעבר

59 ראה: הפועל הצעיר, ו, 43-44 (תרע"ג), עמ' 5.

60 ראה: אה"ע, חטיבת פועלי ציון, 403IV, תיק 54.

61 ארבעים וארבעה שמות ממוספרים לפי סדר רץ וארבעה-עשר אינם ממוספרים. בסוף הפנקס מצויה רשימה שמית מיום ט' בשבט תרע"א ובה שישה-עשר שמות. לא ברור לי לשם מה נערכה הרשימה. מכל מקום חלק מהשמות בה מופיעים גם בראשית הפנקס. אולם לא מצאתי כי שם שמצוין לידו כי 'נסע' הופיע ברשימה נוספת זו.

62 הדבר ברור מתוך השינויים בכתב-היד ובצבע אמצעי הרישום וכן מתוספות ומחיקות שונות. וראה בעמ' 2 של הפנקס, פרוטוקול של אסיפה מיום ט"ז באדר א' תרע"ע: 'קעת אנו מונים פה בערך 40 חברים'.

להתגורר ביישוב אחר.⁶³ משמע מכאן שנערך מעקב רצוף אחר עוזבי הסניף שירדו לחוץ-לארץ. לפי הנתונים שלפנינו ירדו אפוא כתשעה-עשר אחוזים מחברי הסניף — נתון נמוך להפליא. הוא מתאים גם לשיעור המצהירים על ירידה ודאית במיפקד תרס"ז. ברור שניתן לטעון כי אי אפשר להסיק מסקנות חד-משמעיות מנתונים אלה על ירידת צעירי העלייה השנייה. אולם יחד עם זאת, מקורות אלה, שהם משנים שונות (1907, 1910-1911), מציגים כעין שתי קבוצות מדגם לאוכלוסייה זו של פועלי עיר ופועלי מושבות, ועל בסיס זה ניתן לבחון בראייה שקולה ומבוססת יותר את היקפה של תופעת הירידה.

עיתונות תנועת הפועלים רוויה בידיעות ובדיונים בשאלת הירידה ובעיקר מקרב חברי התנועה. אולם הכותבים מודעים להעדר מעקב ומידע בנושא: 'בשנים האחרונות כמעט שלא פסקה הגירת פועלים חדשים, ואולם קשה היה לדעת, עד כמה נשתרשה זו בארץ ולא היו שום מספרים ע"ד [על דבר] היוצאים, ואף אלה שנשארו לא ידענו מה אתם'.⁶⁴

נראה כי בשנת תרע"ג ובתחילת תרע"ד גברה הירידה מקרב הצעירים. דיווחים רבים מוסרים על חומרת התופעה עד כדי כך שמספר העולים לארץ לא היה גדול ממספר היורדים.⁶⁵ אולם כאשר לשנים האחרות נוכל להסיק על יסוד הנתונים שהובאו לעיל כי הקביעה הגורפת בדבר ירידה של תשעים אחוזים מביין צעירי העלייה השנייה היא מוגזמת ביותר. הנחה סבירה יותר תהיה כי במשך רוב שנותיה של העלייה השנייה נע היקף הירידה בקרב צעירים אלה בין ארבעים לחמישים אחוזים.⁶⁶

התקופה שלפני מלחמת-העולם הראשונה

בשנים 1900-1903 היה היישוב מצוי בתקופת המשבר של העברת המושבות לידי יק"א, שנים שבהן היתה 'היציאה הגדולה' ונראה ששככה הבהלה. אולם הירידה לא חדלה.⁶⁷ באשר למחצית השנייה של העשור יש בידינו נתונים חלקיים ולעתים סותרים. הקונסול האוסטרי מציין בדוח שלו לשנת

63 ראה למשל: פרוטוקול ישיבת הוועד מיום כ"ז באדר ב' תר"ע, שם [ללא עימוד]. נאמר שם כי מספר החברים הוא שלושים ושבעה. הם עסקו בענייני בחירות וסברו שיופיעו שמונה חברים, אולם 'ציר אחד דימנשטיין נוסע' על כן היו שבעה בלבד. ליד שמו של דימנשטיין בראש הפנקס אכן מצוין 'נסע', דהיינו ירד.

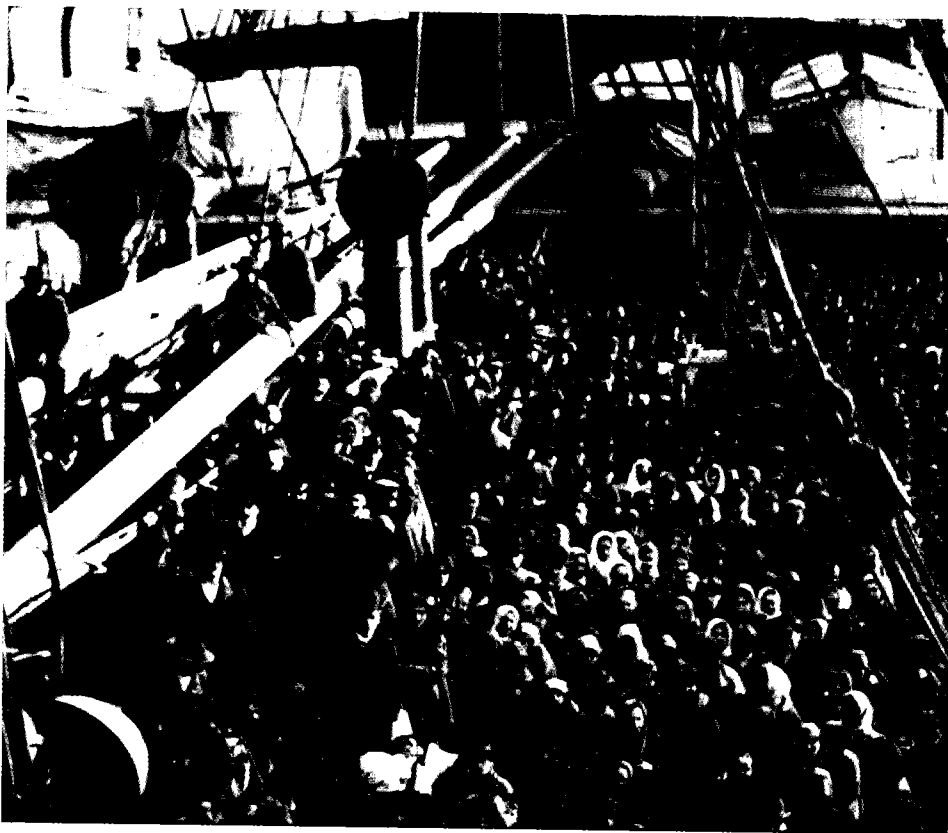
64 האחרות, ג, 29-30 (תרע"ב), עמ' 7; הפועל הצעיר, ב, 23-24 (תרס"ט), עמ' 4-6; ושם נכתב: 'אין איש מאתנו יכול להגיד מה מספר הבאים והיוצאים ומי מכריע את מי?'

65 'מספר הצעירים הנכנסים אל הארץ אינו עולה בהרבה על מספר היוצאים את הארץ במשך השנה', הפועל הצעיר, ו, 28-29 (תרע"ג), עמ' 5; וראה במאמרו של אבנר, הוא יצחק בן-צבי: 'כפי שיוצא מתוך המספרים שנצברו במשך השנה האחרונה, עולה אמנם מספר הנכנסים אל הארץ על מספר היוצאים ממנה, אך לא בהרבה', האחרות, ד, 24-25 (תרע"ג), עמ' 3; 'אפשר גם להגיד שזרם היציאה עומד ביחס פרופורציונאלי לזרם הכניסה' — ההתייחסות היא לאוכלוסייה הכללית, אך גם לפועלים, שם, ה, 10-11 (תרע"ד), עמ' 11. ייתכן שניתן להסביר תופעה זו על רקע מלחמת הבלקנים וגיוס הצעירים, וראה דיון להלן.

66 כשם שמצאנו עדויות על התגברות בירידה, נמצא גם על התמעטותה. ראה למשל במאמר לקראת האסיפה השנתית החמישית של מפלגת הפועל הצעיר אשר כותבו משתבח בכך שימעטים מאוד מהסדרותנו עזבו את המחנה ויצאו את הארץ, הפועל הצעיר, ב, 23-24 (תרס"ט), עמ' 5. ראה גם: שם, ד, 7 (תרע"א), עמ' 14; נכתב שם כי 'היציאה מן הארץ שעליה התאוננו כ"כ הרבה גם בעתונות וגם באספותנו, הקטנה בעת האחרונה במידה ידועה ולעומת זה החלו האניות להביא צעירים חדשים, ויש לציין כי הדברים נוגעים דווקא לתקופה שבה היה משבר כלכלי קשה בירושלים, שהביא לירידה המונית'.

67 ראה: היהודי, י"ג בתשרי תרס"ד, עמ' 23; שם, ז' בכסלו תרס"ד, עמ' 8.

מהגרים לאמריקה
בינטריציה (1906)

1906 כי בשנה זו הגיעו לארץ כשלושת אלפים עולים, רובם ממעמד הפועלים. אך באותה שנה עזבו אלפיים עד שלושת אלפים עולים.⁶⁸ הוא משער אם כן כי הירידה נעה בין שישים ושישה למאה אחוזים. בדיווחו של הקונסול הבריטי לשנת 1907 נמצא כי אלף וחמש מאות מתוך אלפיים עולים שנחתו בחוף יפו בשנה זו חזרו לארץ מוצאם, דהיינו ירידה של שבעים וחמישה אחוזים.⁶⁹ האם אין בנתונים אלה משום הגזמה המושפעת ממידע כללי ומהתרשמויות שנמסרו לקונסולים על-ידי אנשים שהיו מקורבים לקונסוליות? לא ידוע לנו על כך שהקונסוליות ערכו רישום מדויק של תנועת האוכלוסייה היהודית שנכנסה לארץ ויצאה ממנה, מלבד מעקב אחר נתיניהן שנוקקו לשירותים הקונסולריים. הקונסול הבריטי עצמו מציין כי אינו יכול לערוך לאמיתות הנתון שמסר. הקושי באימות הנתונים הללו יובהר לנו כאשר נשווה אותם לדבריו של מנחם שיינקין, שכתב בשלהי שנת תרס"ז כי בשנים האחרונות באים לארץ-ישראל אלף איש לשנה,⁷⁰ וזאת לעומת אלפיים עד שלושת אלפים בדיווחי הקונסולים.

מכל מקום אין ספק שדיווחי הקונסולים מעידים על גידול בירידה. הנתונים הם רבי משמעות,

68 מ' אליאב, בחסות ממלכת אוסטריה, 1849-1917, ירושלים תשמ"ז, עמ' 329.

69 חיימסון (לעיל, הערה 16), עמ' 570.

70 הדברים הופיעו במידע ששלח שיינקין לוויניפג בקנדה, ה' באב תרס"ז. ראה: אה"ע, אוסף שיינקין, 105V, תיק

12. שיינקין היה נציג הוועד האודסאי ביפו ומראשי מוסדות 'היישוב החדש'.

ההדים להיקף הרחב של הירידה נוכל למצוא גם במקורות אחרים. רבים מן היורדים היו מבני 'היישוב הישן'.⁷¹ בדיווח של הקונסוליה האוסטרית נמסר על התמעטות הירידה בשנת 1910.⁷² אולם מקורות אחרים מדגישים דווקא את התגברות הירידה ואת העזיבה ההמונית באותה תקופה.⁷³ מקורות אלה משקפים התרשמות קשה מזרם היוצאים את הארץ, אך אין בהתרשמות זו ובמידע החלקי ללמדנו על מספר היורדים הכללי בשנים אלה.

המשבר במוסדות 'היישוב הישן' בירושלים (1911)

בשנת תרע"א החל גל מתחדש של ירידה, בעיקר מקרב בני 'היישוב הישן' בירושלים. בתקופה זו היה 'היישוב הישן' נתון במשבר כלכלי נמשך שנבע מחוסר האפשרות של מוסדות החלוקה והכוללים לספק את צורכי חבריהם המתרבים והולכים ומהעדר כספי כלכלי חליפי. רבים ביקשו למצוא פתרונות למצוקתם מעבר לים. המשבר הגיע לשיאו לאחר פשיטת הרגל הפיננסית של מוסדות צדקה וחוסר מרכזיים בעיר. מוסדות אלה התבססו בעיקר על הכנסות מכספים מחוץ-לארץ, ועל חשבון כספים שעתידיים היו להגיע לארץ הנפיקו שטרות אשר שימשו כמשך שנים כאמצעי תשלום והעברה לכל דבר. עקב חוסר יכולתם של המוסדות לפדות את השטרות כאשר הגיע מועד התשלום, הפסידו רבים את כספם,⁷⁴ ובהם בעלי ממון ומוסדות אשר השקיעו בשטרות אלה למטרות רווח וקיום כלכלי שוטף וכן בני מעמדות שונים שהשקיעו בהם גם למטרות חסכון ומסחר. ההתמוטטות ורוח הנכאים שפשטה בעיר בנסיבות אלה הניעו רבים לעזוב את הארץ. אי אפשר שלא להתרשם מעוצמת התגובות והרגשות בעקבות גל העזיבה שפקד את העיר. את ביטויי הזעקה והחרדה ניתן להשוות להתפרצות הרגשית לאחר הסרת חסות הבארון מהמושבות והעברתן ליק"א. לתיאורה של התופעה אין משתמשים כמונחים המקובלים כגון: יציאה, עזיבה או הגירה מהארץ. בולטת הפניקה שאחזה עקב 'הבריחה מארץ-ישראל'. עזיבת בני 'היישוב הישן' נעשתית לא יציאה אלא מגוטה ממש'. זו 'מנוסת בהלה'.⁷⁵ ירושלים עברה 'משבר נורא', אלפי אנשים אומללו. צעירים ומאות משפחות נטלו לידם את מקל הנדודים.⁷⁶ תופעת הירידה חרגה מהנורמה המקובלת, עוזבים 'בתרועה ובהמוץ'; היא גברה 'כאופן מבהיל כזה, שלא ראינו דוגמתה כמשך חמשת השנים

71 ראה: חבצלת, כז, 2 (תרס"ז), עמ' 13 — ידיעה על כך שבכל אנייה המגיעה לאודסה מארץ-ישראל באים עשרות יהודים שעזבו את הארץ, שם, כז, 22 (תרס"ז), עמ' 223, כתבה מיפו המוסרת על אלפים המגיעים בכל יום מירושלים כדי לשוב לארצם, וכאן ודאי שלטת הגזומה; שם, כז, 30 (תרס"ז), עמ' 234, דיווח על כך שבשבעים האחרונים עזבו בערך מאה איש; שם, כח, 7 (תרס"ח), עמ' 49, דיווח על כך שבמשך שבועיים מחג הסוכות עזבו את ירושלים יותר ממאתיים משפחות.

72 אליאב (לעיל, הערה 68), עמ' 377.

73 ראה: הפועל הצעיר, ג, 19 (תר"ע), עמ' 4; שם, ג, 24 (תר"ע), עמ' 16. ידיעות על נטייה לירידה גם בקרב בני העדה הספרדית ראה: האור, כ"ו בניסן תר"ע, עמ' 3, ושם על כך שבקרוב עומדים להגר מירושלים לא פחות משלוש מאות בחורים, רובם ספרדים, וכן על כך שמאה עד מאה ועשרים בחורים שרובם מהמושבות עתידים גם כן לעזוב.

74 ראה: האחדות, ב, 15 (תרע"א), עמ' 20-22; "בן-אריה, עיר בראי תקופה, ב, ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 567-570.

75 ראה: הפועל הצעיר, ד, 16 (תרע"א), עמ' 14; העולם, ו, ט (תרע"ב), עמ' 3; העברי, ב, נ (תרע"ב), עמ' 583.

76 ראה מאמרו של זרבל בתוך: האחדות, ג, 24 (תרע"ב), עמ' 3; סיכמו של אבנר — "בן-צבי, שם, 1-2 (תרע"ב), עמ' 6; וכן: החרות, ג, כ (תרע"א), עמ' 2; שם, עג (תרע"א), עמ' 3.

האחרונות.⁷⁷ הרכבות שיצאו מירושלים מלאו אדם, מהם צעירים שלא נסעו מעולם ברכבת ואף לא ראו עדיין ים, ובהם אשכנזים וספרדים.⁷⁸ מה היה היקף הירידה עקב משבר זה? ידיעות ברורות ומספרים מדויקים על הנוסעים והעוזבים את הארץ אין עוד לע"ע.⁷⁹ בתשון תרע"א נמסר כי בארבעת השבועות האחרונים עזבו את העיר כשלוש מאות נפש, ובשבת נמסר כי במשך השנה עזבו כשבע מאות נפש.⁸⁰ בשבוע השני שלאחר חג הפסח תרע"א רשם יהושע אייזנשטאדט ביומנו: 'אומרים כי בשבוע זה, יצאו כמאתים איש לחו"ל'. הוא חזר על כך גם במכתבו למשרד הארץ-ישראלי.⁸¹ נתון זה הועבר גם לעיתונות והתפרסם תוך הסתייגות מסוימת.⁸² כאמצע שנת תרע"א, שנת המשבר, מוצג נתון משוער של אלפיים איש שעזבו במשך השנה האחרונה.⁸³ בסוף תרע"ב דיווח 'העולם' כי בעקבות המשבר במוסדות החלוקה 'בשנה אחרונה גדלה היציאה על הכניסה פי שלשה'.⁸⁴ אולם הוא ציין כי התופעה אופיינית לערי ארץ-ישראל, בעוד שדווקא היישוב הכפרי 'הולך וגדל'.⁸⁵ אם נקבל את הנתון של אלפיים יורדים כאומדן סביר, נמצא כי בשיא תקופת המשבר עזבו ארבעה אחוזים וחצי מכלל האוכלוסייה היהודית בירושלים, המוערכת בארבעים וחמישה אלף נפש לערך.⁸⁶

עלייה וירידה דרך חוף יפו (1912-1914)

לשכת המודיעין של 'חובבי-ציון' מינתה נציג קבוע מטעמה אשר הופקד על הטיפול בענייני העולים בעת הגיעם לחוף יפו.⁸⁷ שהותו במקום והמעקב הרצוף אחר תנועת הנכנסים והיוצאים מן הארץ הביאוהו למסקנה כי 'אין לעתונותינו ולעסקננו מושג אמתי מהתרבותנו או התמעטותנו בארץ, הבאות לרגלי הכניסה והיציאה. אין מושג אמתי ואף לא דומה לאמתי לא בנוגע למספרם של

- 77 הפועל הצעיר, ד, 2-1 (תרע"א), עמ' 3.
 78 האחדות, ב, 28-29 (תרע"א), עמ' 27; החרות, ג, פז (תרע"א), עמ' 3, ושם מצוין כי יותר משלושים צעירים מבני הישיבות עזבו בשבוע אחד.
 79 האחדות, ב, 30 (תרע"א), עמ' 4.
 80 בן-אריה (לעיל, הערה 74), עמ' 568, על-פי 'האור'.
 81 'אייזנשטאדט, מוטיקי העסקנים ביישוב, ישב אותה עת בירושלים. הוא דיווח גם על מאה דירות שנתרוקנו כשכונת הבוכרים בלבד! ראה: יומנו, רישום מיום ט' באייר תרע"א, אצ"מ, A25/85/2; מכתבו באותו תאריך, שם, A25/29, עמ' 148; מכתבו לי' פעלדמאן בעניין 'היציאה הירושלמית', שם, עמ' 54.
 82 גם אם נניח כי המספר הזה אינו מדויק די צרכו, אבל זה ברור שהשעה הזאת היא שעת צרה ומצוקה להישוב הירושלמי, שאולי לא היתה כמותה בעשרות השנים האחרונות. ראה: הפועל הצעיר, ד, 16 (תרע"א), עמ' 14.
 83 האחדות, ב, 30 (תרע"א), עמ' 4, הכותב משתמש במינוח 'אחרים משערים' ואילו בהפועל הצעיר, שם, נתון זה מובא בוודאות יתר.
 84 העולם, ו, 17 (תרע"ב), עמ' 14.
 85 דיווחים מבוהלים על יציאה בהמון מהעיר צפת ראה: הפועל הצעיר, ה, 2 (תרע"ב), עמ' 14; שם, ה, 18 (תרע"ב), עמ' 13; מאידך גיסא ראה: הפועל הצעיר, ד, 2-1 (תרע"א), עמ' 17, על חמישים נפש שעזבו בשנה האחרונה את רחובות; וכן: האחדות, ב, 14 (תרע"א), עמ' 21.
 86 ראה: צ' שילוני, 'הדלדול באוכלוסייה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה', י' בן-אריה ואחרים (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 2-1, ושם בהערות המחקרים בנושא גודל האוכלוסייה.
 87 ראה: הפועל הצעיר, ג, 10 (ד' באדר ב' תר"ע), עמ' 4, שם נמסר כי מונה בעת האחרונה. וראה: האחדות, ה, 32-33 (תרע"ד), עמ' 59, שם נמסר על מינוי עוזר שיפגוש את העולים בנמלי חיפה ואלכסנדריה ויסייע להם 'לרדת ולהסתדר'. ראה לאחרונה: מ' שילה, 'לשכת המודיעין של שיינקין ביפו בתקופת העלייה השנייה', הציונות, יז (תשנ"ג), עמ' 48-53.

הנכנסים והיוצאים ולא בנוגע לגילם, משלח ידם, רכושם וכו'.⁸⁸ משום כך נטל את התפקיד על עצמו, ומראשית שנת 1912 ועד סוף חורף 1914 (אדר תרע"ד), דהיינו כמשך תקופה של למעלה משנתיים, ערך רישום מפורט של תנועת הנכנסים והיוצאים דרך הנמל. בדיווח לשנת 1912⁸⁹ הציג את שיטת איסוף המידע והתווה את הכללים שהנחו אותו בעת הרישומים הסטטיסטיים. אלה לא נערכו כדייקנות המקובלת ברשימות של פקידי המכס, ונציג הוועד האודסאי השיג את הנתונים כאמצעות שאלות ישירות שהפנה לעולים, איסוף מידע מבעלי הסירות שהעבירו את הנוסעים מהאניות לחוף ומבתי-מלון ועיון בתעודות שונות. למרות הסתייגות זו, ואף-על-פי שהנתונים נוגעים רק לנמל יפו, אשר שימש כנמל עלייה עיקרי באותה עת, נראה לי כי נוכל להגיע על-פיהם להערכות אמינות יותר על היקף הירידה בתקופה זו, משום שהנתונים מבוססים על מעקב סדיר ורישום במשך תקופת זמן מוגדרת, ולא על התרשמות או על מידע שהגיע מפי השמועה.

נתמקד תחילה בנתונים לשנת 1912 (ראה לוח א).⁹⁰ מתברר שהירידה הסתכמה בכארבעים אחוזים מכלל העולים בשנה זו. יש לציין כי ב-9 באוקטובר 1912 פרצה מלחמת הבלקנים, אשר נמשכה בהפסקה קצרה (יוני 1913) עד אוגוסט 1913. אם נבחן את הנתונים של תשעת החדשים הראשונים, נמצא כי הירידה מקרב העולים האשכנזים היתה בשיעור ארבעים ושלושה אחוזים. אולם אם נצרף את משקלם של העולים הרבים מחימן, אשר ירידתם באותה שנה היתה מזערית, נמצא כי הירידה הסתכמה רק בעשרים ושמונה אחוזים וחצי. בשלושת חודשי המלחמה הראשונים (אוקטובר-דצמבר) מורים הנתונים בטבלה המקורית על ירידה בעלייה, ואילו היקף הירידה לכאורה נמוך יותר (שלושים ושישה אחוזים וחצי לעומת ארבעים ושלושה אחוזים). אולם אין זו התמונה המדויקת, משום שבהסברים לטבלה מצוין שם כי לרשימת היוצאים יש להוסיף עוד כשלוש מאות איש אשר עזבו את הארץ 'לזמן פחות או יותר רב מסיבת המלחמה'. היו אלה כנראה נתינים עות'מאנים חייבי גיוס שלא הצהירו על ירידה. החשש מהגיוס מסביר את שיעור הירידה הגבוה מאוד (מאה עשרים ושבעה אחוזים) המופיע בחודשים אלה. אולם בסיכום השנתי היה כאמור היקף הירידה ארבעים אחוזים.

גם הנתונים לגבי התקופה שבט תרע"ג-אדר תרע"ד (ראה: לוח ב),⁹¹ מלמדים על ירידה בשיעור ארבעים אחוזים. יש להניח כי שיטות הרישום של העולים והיורדים היו זהות. אולם בתקופה זו

88 הפועל הצעיר, ו, 18 (תרע"ג), עמ' 11-12.

89 שם. המידע המובא במאמרו הוא הבסיס לנתונים של לוח א להלן.

90 בטבלת הכניסה לארץ הוא מחלק את הנכנסים לפי ערי הנמל שמהן הפליגו, אודסה וטריסט, ולפי היבשות: אמריקה, אפריקה, אוסטרליה וכו' (מופיעים גם נתונים נוספים שאיני מתייחס אליהם בדיון זה). הוא מבחין בין אלה שהגיעו לזמן קצר, דהיינו תיירים ואלה שאינם בטוחים שישתקעו בארץ, לבין הבאים 'להתיישב'. לאלה התייחסתי כעולים אשכנזים, שכן מלבדם הוא מונה בנפרד תימנים ובוכרים. אך הוא אינו מתייחס לנכנסים מארצות המזרח האחרות, וזו חולשה של הטבלה. בטבלת היציאה מן הארץ הוא מחלק שוב בין יוצאים 'לזמן קצר' לבין 'יוצאים לחלוטין' ולא להתייחסתי כיוורדים אשכנזים. בקטגוריה זו לא נכללים תיירים יוצאים, שכן הוא מחלק את היוצאים לשליש בני 'היישוב הישן' ולשני שלישים מבני 'היישוב החדש', ואין מקום להגדרות אלה בין תיירים אלא בין יושבי הארץ. בנפרד הוא מונה שוב את היוצאים התימנים והבוכרים, ואותם ציינתי כיוורדים. כאן יש להעיר כי לגבי הבוכרים הוא לא ערך משאל אישי; בוכרי עשיר מיפו עסק בעניינים, ועל כן הובאו רק מספרים כלליים. נראה כי המספר הנקוב של הנכנסים מבוכרה מציין עולים, ואילו בין היוצאים לבוכרה נמנים גם תיירים ועולי רגל, ומשום כך כה גבוה בחודשים מסוימים מספר היוצאים לעומת הנכנסים. היוצא מכאן שלא ניתן ללמוד מטבלה זו של שנת 1912 על היקף הירידה של הספרדים לעומת האשכנזים. נתונים אלה אינם מרוכזים בטבלה אחת, אלא מפורזים על פני גליונות שונים של הפועל הצעיר, כרך ו, משנת תרע"ג כדלהלן: גליון 22, עמ' 16; 28-29, עמ' 22; 35, עמ' 16; שם, ח, תרע"ד, גליון 6, עמ' 2; 30, עמ' 15.

לוח א
עלויה וירידה דרך נמל יפו (שנת 1912)

חודש	עולים			יורדים			אחוזי ירידה (נתונים מעוגלים)		
	אשכנזים	תימנים	בוכרים	סך הכול	אשכנזים	תימנים	בוכרים	סך הכול	סך הכול
ינואר	74	194	—	268	42	—	—	57	17
פברואר	105	65	42	212	60	—	—	57	28
מארס	178	234	43	455	112	—	—	63	25
אפריל	224	47	29	300	115	25	—	40	38
מאי	223	117	18	358	81	12	—	31	23
יוני	199	83	22	304	103	10	—	47	34
יולי	188	73	15	276	102	8	—	50	37
אוגוסט	227	90	12	329	78	14	12	23	24
ספטמבר	171	47	9	227	87	12	—	44	38
סך הכול	1,589	950	190	2,729	687	12	81	780	28.5
בתקופת מלחמת הבלקן:									
אוקטובר	106	—	—	106	69	5	23	41	39
נובמבר	120	—	—	120	56	6	—	50	42
דצמבר	141	—	—	141	43	—	—	43	30
סך הכול	367	—	—	367	168	11	23	134	36.5
300 (אוקטובר-דצמבר, עזיבה בגלל המלחמה)									
סך הכול					468				127
סך הכול	1956	950	190	3,096	821	35	92	1,248	40

מופיעים בין הנכנסים מארצות המזרח גם עולים מפרס וכן ספרדים (מאתיים חמישים וחמישה איש) שהגיעו ממקומות שונים בתורכיה. אני מעריך כי הבאים מפרס נכנסו כולם במטרה להתיישב בארץ, אך אין הדבר נכון בהכרח לגבי הספרדים; ייתכן שחלקם היו תיירים ועולי רגל. אשר ליורדים לא נערכה הבחנה בשיוך העדתי, והובא רק נתון כללי של עוזבים 'לחלוטין'. מעניינת גם ההשפעה של המלחמה על תנועת האוכלוסייה. לקראת סיום המלחמה גדל מאוד היקף העלייה (1,069 ו-1,688). נמצאה גם התאמה מעניינת בין היקף הירידה בתשעת החודשים הראשונים של שנת 1912 (לוח א) לבין התקופה שלאחר סיום המלחמה (תשרי-אדר תרע"ד בלוח ב). בשני פרקי זמן אלה, שניתן לראות בהם תקופת 'רגיעה', נע היקף הירידה סביב שלושים אחוזים. סיכום הנתונים של כל

לוח ב
עלויה וירידה דרך נמל יפו (שבט תרע"ג-ג-אדר תרע"ד)

חודש	עולים						
	אשכנזים	בוכרים	תימנים	פרסים	ספרדים	סך הכול	יורדים
שבט תרע"ג	—	—	—	—	—	146	76
אדר א' תרע"ג	94	18	6	86	—	204	93
אדר ב' תרע"ג	179	49	—	—	—	228	106
ניסן-אייר תרע"ג	460	136	—	42	25	663	276
סיוון-אלול תרע"ג	1,069	213	16	—	—	1,298	695
תשרי-אדר תרע"ד	1,688	180	57	78	230	2,233	672
סך הכול	3,490	596	79	206	255	4,772	1,918

התקופה, משנת 1912 עד סוף חורף 1914 (לוח ג), יוכיח לנו כי הירידה עמדה בדרך כלל על כארבעים אחוזים.⁹²

לוח ג
סיכום עלויה וירידה דרך נמל יפו (ינואר 1912-מארכ 1914)

תקופה	עולים								
	אשכנזים	תימנים	בוכרים	פרסים	ספרדים	שיוך ללא שיוך	סך הכול	סך הכול היורדים	אחוזי ירידה
שנת 1912 שבט תרע"ג-	950	190	—	—	—	—	3,096	1,248	40
אדר תרע"ד	79	596	206	255	146	—	4,772	1,918	40
סך הכול	1,029	786	206	255	146	—	7,868	3,166	40

סיכום

הערכות שונות מצויות במחקר על ממדי הירידה בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. במאמר זה ביקשנו לבדוק את הנושא על בסיס המקורות הראשוניים של בני הזמן. מן המידע שנאסף עולה כי תמונת היקף הירידה לא היתה ברורה אף באותם ימים. היא נבעה הרבה מהתרשמות כוללת או

⁹² אין ספק כי העלייה הגדולה מתימן בתקופה זו שהוותה שלושה-עשר אחוזים מכלל העולים (1,029 מתוך 7,868) והירידה המזערית של בני העדה (1.3 אחוזים בשנת 1912 — לוח א) תרמו לנתון הירידה הנמוך. נתון זה בתקופה מוגדרת אינו מתיישב עם ההערכה שעשרה אחוזים מכלל היהודים שעלו מתימן ירדו. אולם הערכה זו מתייחסת לכל תקופת העלייה הראשונה והשנייה. ראה: ג' דרויאן, באין מרבד קסמים: עולי תימן בארץ ישראל, 1881-1914, ירושלים תשמ"ב, עמ' 159.

מסערת נפש שבאה בעקבות משברים שגרמו להתגברות הירידה ועוררו חשש באשר לעתידו של היישוב. חילקנו את התקופה לפרקי זמן שבהם היתה הירידה משמעותית ואשר המידע והדיווחים הפרטניים עליהם מרובים יותר. אף-על-פי שמתעוררות שאלות לגבי דיוקם ואמינותם של המקורות, נראה לי כי נוכל להסיק שההערכות המפורזות על ממדי הירידה אין להן מקום. את שיעור הירידה בתקופת העלייה הראשונה והשנייה נוכל להעריך בכארבעים אחוזים מכלל העולים באותה עת.

נספח: מספר העולים לארץ-ישראל דרך אודסה (1905-1913)

בספרם של דוד גורביץ ואהרן גרץ, העוסק בדמוגרפיה של היישוב, מובא לוח נתונים של מספר העולים לארץ-ישראל דרך אודסה בשנים 1905-1913.⁹³ אך נתונים אלה אינם מדויקים, משום שהם מציגים את מספר הנוסעים לארץ-ישראל דרך לשכת המודיעין של הוועד ליישוב ארץ-ישראל שבאודסה ולא את מספר העולים. לא כל היוצאים לארץ-ישראל נסעו מתוך מטרה לעלות ולהתיישב בארץ. גורביץ וגרץ לא ציינו את המקור ללוח זה. אך נראה כי הנתונים לקוחים מנתוני לשכת המודיעין באודסה שהוכאו לידעת הציבור דרך פרסומים שונים של התנועה הציונית.⁹⁴ מעיון מדוקדק בפרסומים אלה ניתן להפיק מידע מגוון ורב ערך על הנוסעים לארץ-ישראל דרך אודסה. מובאות שם טבלאות מפורטות המסווגות את הנוסעים על-פי קטגוריות שונות: אזור המוצא, מין, גיל, משלח יד, רכוש, מקום היעד של הנוסע וכן מטרת הנסיעה. בקטגוריה האחרונה סווגו הנוסעים על-פי מטרת נסיעתם: ריפוי, לימודים, 'לזמן' (הכוונה לזמן קצוב), לבלות ימי זקנותם בארץ-ישראל וכן 'להתיישב'. נראה לי שיש לראות רק את המצהירים על שתי המטרות האחרונות כעולים בפועל, דהיינו יש להבחין בין הנוסעים או היוצאים לארץ-ישראל, כפי שהם מכונים במקורות, לבין הבאים לארץ מתוך מטרה להישאר ולהתיישב בה; הבחנה זו חסרה בספרם של גורביץ וגרץ.

בלוח ההשוואה שהבאנו כאן (לוח ד) נמצא שמספר העולים לארץ-ישראל דרך אודסה היה 17,597, והם מהווים שמונים וחמישה אחוזים מכלל 20,771 הבאים לארץ-ישראל דרך נמל זה. באודסה היה נמל היציאה העיקרי ליהודי רוסיה בדרכם לארץ-ישראל ודרכו עברו עולים שבאו מרחבי רוסיה רבתי: ליטא, פולין, בוכרה והקווקז. לפיכך נוכל להסיק מנתונים אלה על העלייה מרוסיה לארץ-ישראל דרך נמל זה בתקופת העלייה השנייה.

נתונים לשנים 1904 ו-1914 אינם מובאים במקורות הנזכרים. אך קרוב לוודאי שמספר העולים בשנת 1904 היה דומה לזה של 1905 ואולי אף עלה עליו במעט. על כן נעריך את העלייה בשנה זו באלף וארבע מאות עולים. את שנת 1914 אין לחשב כשנת עלייה שלמה משום שבחודש אוגוסט פרצה מלחמת-העולם והעלייה נעצרה. אך נראה כי עד חודש זה היתה עלייה רבה. על החודשים תשרי-אדר תרע"ד יש בידינו נתונים (לוח ב).⁹⁵ על בסיס זה נוכל להעריך כי הגיעו באותה שנה

93 ד' גורביץ וא' גרץ (לעיל, הערה 2), עמ' 21. על הנתונים השגויים שהוכאו בספרם הסתמכו גם אחרים.
94 מידע מפורט לגבי שנים אלה או חלקן ראה: נוורצקי, עמ' 441-444; העולם, ד, יז (1910), עמ' 14-15; שם, ז, טו-שכא (1913), עמ' 9-10; שם, ח, ט (שסה), (1914), עמ' 15-16; והפרסומים התקופתיים של: Palästina: Organ für die Wirtschaftliche und Culturelle Erschliessung des Landes, München (Monatsschrift 1908 משנת 1908)

95 ראה: הפרעל הצעיר, ה, 30 (תרע"ב), עמ' 15, ושם מלבד נתונים לחודשים תשרי-אדר תרע"ד, אשר רק חלקם שייך לשנת 1914, מציינים גם את התגברות ההגירה בחודשים ניסן-אייר, דהיינו סמוך מאוד לפרץ המלחמה.

לוח ד
הנוסעים והעולים לארץ-ישראל
דרך אודסה (1905-1913)

שנה	נוסעים ⁹⁶	מהם עולים
1905	1,230	1,132
1906	3,450	3,238
1907	1,750	1,412
1908	2,097	1,807
1909	2,459	2,128
1910	1,979	1,623
1911	2,326	1,962
1912	⁹⁷ 2,430	⁹⁸ 2,033
1913	3,050	2,262
סך הכול	20,771	17,597

כאלפיים עולים. היוצא מכאן שמספר העולים מרוסיה דרך נמל אודסה בתקופת העלייה השנייה היה עשרים ואחד אלף בקירוב.

96 זהו הלוח שעליו מתבססים בוודאי גורביץ וגרץ; הוא פורסם בתוך: העולם, ח, ט (שסה), (1914), עמ' 16. גורביץ וגרץ מביאים אותו בשינויים מסוימים, ואינם מסבירים את פשרם, וכן נפלו בו מספר טעויות. כאמור הלוח גם מוצג אצלם באופן שגוי כמכיל נתונים על העולים לארץ-ישראל; מספר העולים מוצג כאן בטור הסמוך, ולשיטת חישובו ראה לעיל בנספח.

97 גורביץ וגרץ נוקבים כאן את המספר 1,182, המופיע בהפועל הצעיר, ו, 18 (תרע"ג), עמ' 12.
98 וראה בלוח א, שם מצוי נתון אחר (1956), המוצג כמספר הבאים להתיישב, ולא רק מאודסה, אלא גם מטרייסט ומארצות אחרות. סתירה זו מלמדת על חוסר הדיוק בנתונים גם כאשר יש מעקב רצוף. אך ייתכן שיש הבדל בין מספר המצהירים על עלייה בנמל אודסה ובין מספר המצהירים בנמל יפו. ההצהרה שניתנה ביפו היא האמינה יותר, שכן העולה ביקש בוודאי לקבל סיוע מהמוסדות.